

Moslim in Nederland

Moslim in Nederland

Diversiteit en verandering in religieuze
betrokkenheid: Turken en Marokkanen in
Nederland 1998-2002

SCP-werkdocument 106b

Karen Phalet (red)
Jessika ter Wal (red)

Karen Phalet
Frea Haker

Een onderzoek in opdracht van de minister
voor Vreemdelingenzaken en Integratie

Sociaal en Cultureel Planbureau
Den Haag, juni 2004

Ercomer-ICS
Universiteit Utrecht

Het Sociaal en Cultureel Planbureau is ingesteld bij Koninklijk Besluit van 30 maart 1973.

Het Bureau heeft tot taak:

- a wetenschappelijke verkenningen te verrichten met het doel te komen tot een samenhangende beschrijving van de situatie van het sociaal en cultureel welzijn hier te lande en van de op dit gebied te verwachten ontwikkelingen;
- b bij te dragen tot een verantwoorde keuze van beleidsdoelen, benevens het aangeven van voor- en nadelen van de verschillende wegen om deze doeleinden te bereiken;
- c informatie te verwerven met betrekking tot de uitvoering van interdepartementaal beleid op het gebied van sociaal en cultureel welzijn, teneinde de evaluatie van deze uitvoering mogelijk te maken.

Het Bureau verricht zijn taak in het bijzonder waar problemen in het geding zijn, die het beleid van meer dan één departement raken.

De minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport is als coördinerend minister voor het sociaal en cultureel welzijn verantwoordelijk voor het door het Bureau te voeren beleid. Omtrent de hoofdzaken van dit beleid treedt de minister in overleg met de minister van Algemene Zaken, van Justitie, van Binnenlandse Zaken en Koninkrijkrelaties, van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen, van Financiën, van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer, van Economische Zaken, van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij, van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.

© Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag 2004

SCP-werkdocument 106b

Zet- en binnenwerk: Trees Vulto, Schalkwijk

Omslagontwerp: Bureau Stijlzug, Utrecht

Kalligrafie omslag: Faried Aboe-I-Ibnain

ISBN 90-377-0180-9

deelstudie a: *Religie en migratie: sociaal-wetenschappelijke databronnen en literatuur*, ISBN 90-377-0177-9

deelstudie c: *Religieuze dimensies, etnische relaties en burgerschap*, ISBN 90-377-0181-7

deelstudie d: *De publieke discussie over de islam in Nederland*, ISBN 90-377-0175-2

deelstudie e: *Islamitische organisaties in Nederland*, ISBN 90-377-0174-4

Samenvatting, ISBN 90-377-0176-0

complete set: *Moslim in Nederland*, ISBN 90-377-0178-7

Dit rapport is gedrukt op chloorvrij papier

Sociaal en Cultureel Planbureau
Parnassusplein 5
2511 VX Den Haag
Tel. (070) 340 70 00
Fax (070) 340 70 44
Website: www.scp.nl
E-mail: info@scp.nl

Ercomer-ICS
Faculteit Sociale Wetenschappen
Universiteit Utrecht
Postbus 80.140
3508 TC Utrecht
k.phalet@fss.uu.nl

Voorwoord

Deze studie is de tweede deelstudie in een reeks van vijf. Onder de hoofding 'Moslim in Nederland' bundelen de vijf deelstudies de bevindingen uit onderzoek naar de religieuze betrokkenheid van Turken en Marokkanen in Nederland. Deze deelstudie brengt aan de hand van de meest recente SPVA-surveys 1998 en 2002 verschillen en verandering in de islambeleving in kaart. De studie bestaat uit drie hoofdstukken: het eerste hoofdstuk behandelt graden en vormen van religieuze betrokkenheid, het tweede hoofdstuk legt verbanden tussen religie en migratiespecifieke factoren zoals etniciteit en beeldvorming, en het derde hoofdstuk toetst de gevolgen van religie voor de familiewaarden en familierelaties van moslims.

Nederland kent een significante islamitische aanwezigheid die snel groeit. In het sterk gesecculariseerde Nederland is de islam de vierde geloofsgemeenschap na de katholieken, de Nederlands hervormden en de gereformeerden. Daarbinnen maken Turken en Marokkanen de meerderheid uit. Maar zij zijn zeker niet de enige moslims in Nederland. Andere moslimgroepen zijn onder meer van Surinaamse origine, en meer recent ook asielzoekers en vluchtelingen uit diverse landen zoals ex-Joegoslavië, Somalië en Iran. Naar aanleiding van controversiële uitspraken van enkele imams in de media en de publieke reacties daarop, heeft de Tweede Kamer in de motie-Azough gevraagd om grootschalig onderzoek naar de islam in Nederland te bevorderen. Doel van het onderzoek was het opdoen van kennis over de diversiteit van de islam en het draagvlak voor islamitisch 'fundamentalisme' in Nederland. Deze voorstudie is daartoe een aanzet. Zij wil tegemoet komen aan de behoefte aan een gedegen empirische kennis over deze geloofsgemeenschap in ons land. De oorspronkelijk beoogde enquête heeft in dit stadium nog niet plaatsgehad om redenen die aanstonds nog nader worden toegelicht.

Gegeven de beperkte beschikbare databronnen op basis van grootschalig surveyonderzoek in Nederland kunnen in deze studie niet alle relevante vragen worden beantwoord. Zo laten de gegevens geen kwantitatieve analyse toe van de oorzaken en de vormen van een numeriek marginale 'fundamentalistische' variant van islamitische bewegingen in Nederland. Ook blijft de bandbreedte van de zeer diverse moslimgemeenschappen in Nederland onderbelicht doordat de studie zich beperkt tot de twee grootste groepen: Turken en Marokkanen. Overigens stelt zich een meer algemeen probleem wanneer religie als steekproefkader moet dienen in grootschalig surveyonderzoek, omdat in Nederland sinds geruime tijd geen populatiegegevens over religieuze denominaties meer voorhanden zijn. In deze voorstudie worden migranten uit Turkije en Marokko en hun nakomelingen in Nederland, ongeacht hun subetniciteit en formele nationaliteit, kortweg aangeduid als 'Turken' en 'Marokkanen'. De termen 'moslim' en 'islamitisch' verwijzen specifiek naar de religieuze iden-

tificatie of zelfpresentatie van personen, groepen of organisaties. Als verzamelnaam voor migranten en hun kinderen, in afwezigheid van etnische of religieuze specificaties, gelden de termen 'minderheid' of 'allochtoon'.

De voorstudie bestaat uit vijf deelstudies, waarvan sommige op hun beurt in hoofdstukken zijn ingedeeld. De deelstudies zijn opgedeeld naar verschillende bronnen van empirische kennis en inzicht, die licht kunnen werpen op de islambeleving in Nederland. Naast de literatuurstudie omvat het rapport vier parallelle empirische studies. Elke deelstudie kan als een zelfstandig onderzoeksverslag worden gelezen met een eigen vraagstelling, onderzoeksaanpak, bevindingen en conclusies. De algemene conclusies en de voornaamste resultaten van de vijf deelstudies zijn samengebracht in een uitgebreide samenvatting die de reeks van vijf deelstudies afsluit. Wie minder interesse heeft in de sociaal-wetenschappelijke achtergronden, de onderzoekstechnische aanpak, en de partiële resultaten van afzonderlijke deelstudies, kan de samenvatting lezen als een op zichzelf staande tekst.

De eerste deelstudie is de literatuurstudie. Eerst wordt de islam kort gesitueerd vanuit feiten, cijfers en beeldvorming in de Nederlandse context, in vergelijking met naaste buurlanden. Dan volgt een overzicht van beschikbare nationale en internationale sociaal-wetenschappelijke databronnen en literatuur over religie en migratie in het algemeen, en over moslimminderheden in het bijzonder. Waar mogelijk worden internationale bronnen betrokken op de specifiek Nederlandse context. Van de rijke verzameling aan kwalitatieve studies naar de beleving en de receptie van de allochtone islam in Europese ontvangende landen bestaan al goede overzichten (zie onder meer het recente WRR deelrapport van Waardenburg 2001 en het overzichtsessay van Buys en Rath 2002 voor de Russell Sage Foundation). Daarom richt deze literatuurstudie zich voornamelijk op theorieën en inzichten in etnische en religiestudies die al zijn getoetst, of tenminste in principe toetsbaar zijn, in grootschalig surveyonderzoek. Omdat grootschalig onderzoek naar religie en migratie schaars is, moet a priori het nodige voorbehoud worden gemaakt bij de toepasbaarheid van gangbare theorieën op moslimminderheden in Nederland. De empirische deelstudies die volgen, zijn onder meer ook opgezet om de grenzen aan die toepasbaarheid te verkennen.

Meer bepaald omvat het rapport naast de literatuurstudie nog vier empirische studies. In de tweede en derde deelstudie worden de resultaten van kwantitatieve analyses op twee complementaire databestanden uiteengezet (cf. infra). Het gaat om de beschikbare gegevens over de islambeleving van Turken en Marokkanen uit grootschalig surveyonderzoek in Nederland voor de periode 1998-1999-2002.

De vierde deelstudie brengt verslag uit van een nieuwe mediastudie naar de binnenlandse berichtgeving en het publieke debat over de islam, minderheden en integratie

in dezelfde periode 1998-2002. Vanwege het tijdsbestek waarbinnen de voorstudie moest worden uitgevoerd, zijn de dataverzameling en de inhoudsanalyse beperkt gebleven tot de Volkskrant als meest gelezen kwaliteitskrant, voor een selectie van periodes voor en na 11 september 2001.

De vijfde en laatste deelstudie geeft een overzicht van islamitische organisaties, hun bestuurlijke inbedding in etnische netwerken, en hun rol in de Nederlandse samenleving. Anders dan de andere deelstudies in dit rapport, die zijn aangeleverd vanuit de Universiteit Utrecht (Ercomer – ICS) in opdracht van SCP, is het gedeelte over islamitische organisaties verzorgd door de Universiteit van Amsterdam (IMES), eveneens in opdracht van SCP.

Doelstelling en opzet

De globale onderzoeksopdracht was: grootschalig empirisch onderzoek opzetten over de diversiteit van de islam en het draagvlak voor islamitisch ‘fundamentalisme’ in Nederland. Op basis van de notitie van 6/11/2002 voor de minister voor Integratie en in overleg met SCP is de volgende inhoudelijke doelstelling voor de voorstudie overeengekomen: de voorstudie richt zich op het in kaart brengen van verandering en verscheidenheid in religieuze oriëntaties bij Turkse en Marokkaanse moslims in Nederland. Deze brede vraagstelling omvat drie deelvragen die in de deelstudies terugkomen:

- a Wat zijn patronen van diversiteit en verandering in de islambeleving van Turken en Marokkanen in Nederland?
- b Welke aantoonbare verbanden zijn er tussen etnische identiteit, acculturatie en islambeleving?
- c Wat is de maatschappelijke invloed van de islam in private en publieke leefscenen?

Om een beeld te schetsen van de islambeleving in Nederland werd de analyse van optimaal representatieve surveydata over moslimminderheden als meest geëigende onderzoeksmethode aangemerkt. Grootschalig surveyonderzoek bij minderheden – in het bijzonder bij de Marokkaanse groep maar ook bij andere allochtone én autochtone groepen – in Nederland heeft echter in toenemende mate te kampen met een verminderde bereidwilligheid van de doelgroepen om te participeren (Houtkoop en Veenman 2002). Bovendien is de religieuze beleving van minderheden in analyses van bestaande representatieve data in Nederland tot nog toe onderbelicht gebleven. Daarom is hier gekozen voor analyses op bestaande data. Het nadeel daarvan is uiteraard dat de vragen niet door de onderzoeker zijn geformuleerd. Bijgevolg zijn veelal slechts gedeeltelijke of indirecte antwoorden op de eigenlijke onderzoeksvragen mogelijk. Toch heeft deze aanpak ook voordelen. Zo laten grondige en gerichte multivariate analyses ons toe om bestaande wetenschappelijke databronnen beter

te benutten. Door de honger van onderzoekers en beleidsmakers naar steeds weer nieuwe data blijven dure surveydata al te vaak ondergeanalyseerd. Bovendien dragen secundaire analyses ook bij aan de wetenschappelijke waarde van nieuwe dataverzameling. Die kan dan voortbouwen op een weloverwogen balans van bevindingen, onvolledigheden en problemen in bestaande data.

Als aanloop naar nieuwe analyses op recente Nederlandse databronnen is in een eerste fase van de voorstudie een sociaal-wetenschappelijke literatuurstudie verricht naar onderzoek over religie en migratie en naar beschikbare databronnen over moslims in de naaste buurlanden (zie deelstudie a). Voor de nieuwe analyses van de islambeleving bij Turken en Marokkanen in Nederland maken we gebruik van de SPVA-surveys uit 1998 en 2002 en van de Ercomer-survey in 1999. De SPVA's bevatten een beperkt aantal religieuze variabelen maar zij hebben het voordeel van een breed landelijk geldigheidsbereik (Dagevos et al. 2003). Bovendien beschikken we over een recente herhaling in 2002 (zie deelstudie b, te vinden in dit document). De Ercomer-survey 1999 daarentegen heeft het voordeel van een meer uitgebreide set van vragen over religieuze thema's maar heeft tegelijk een beperkt geldigheidsbereik: het gaat om een eenmalig surveyonderzoek in Rotterdam (zie deelstudie c). De beeldvorming en beleving van religie door jongeren in Rotterdam was al eerder geanalyseerd (Phalet et al. 2000). Nieuwe analyses betreffen de volledige volwassen populaties, inclusief de oudere generaties die nog niet eerder in analyses betrokken zijn.

Hoewel het zwaartepunt van de voorstudie bij de analyse van surveydata ligt, blijft de studie hier niet toe beperkt. Het zou immers eenzijdig zijn om ons enkel en alleen te richten op de persoonlijke religiositeit van Turken en Marokkanen in Nederland. Als tegenwicht voor deze eenzijdigheid is een nieuwe verkennende mediastudie uitgevoerd. De studie betreft de berichtgeving en de discussies over de islam en integratie in de Volkskrant als meest gelezen Nederlandse kwaliteitskrant in de periode van 1998 tot en met 2002. De studie combineert een kwantitatieve inhoudsanalyse van de brede berichtgeving en opiniëring met een kwalitatieve analyse van de verschillende perspectieven in het debat over de islam (zie deelstudie d). Een laatste aanvullende deelstudie geeft een overzicht van de etnisch-religieuze aanbodzijde van islamitische organisaties en netwerken in Nederland (zie deelstudie e). De surveystudies over de religieuze beleving en participatie van moslims geven dus een zo representatief mogelijk beeld van de islambeleving op individueel niveau. De aanvullende studies plaatsen de islambeleving van de Turkse of Marokkaanse burger in een bredere context: enerzijds het religieuze aanbod vanuit islamitische organisaties op meso-niveau en anderzijds het publieke debat over islam en integratie in de Nederlandse samenleving.

Kanttekening over ‘fundamentalisme’

Bij de afbakening van de voorstudie stelt zich de vraag naar de notie van ‘fundamentalisme’ en hoe die zich verhoudt tot de onderzoeksdoelen en –aanpak in de deelstudies. In het licht van geopolitieke spanningen sinds 11 september maakt de vraag van de Kamer immers gewag van een mogelijk draagvlak voor islamitisch ‘fundamentalisme’ in Nederland (TK 2002-2003; zie ook AIVD 2002, 2003). Allereerst stelt zich echter de vraag welke inhoudelijke lading de term ‘fundamentalisme’ dekt, of nog hoe ‘fundamentalistische’ en ‘niet-fundamentalistische’ varianten van religiositeit analytisch en empirisch te onderscheiden zijn. Het mag duidelijk zijn dat religieus fundamentalisme geen specifiek islamitisch gegeven is, en omgekeerd, dat de islam uiteraard veel breder is dan wat doorgaans onder ‘fundamentalisme’ wordt verstaan. Net zoals de lijn tussen rechts en extreem rechts niet altijd makkelijk empirisch te trekken is, zo ook verschillen sociale wetenschappers van mening over de grens tussen minder en minder rekkelijke religieuze opvattingen en ‘fundamentalisme’. De term fundamentalisme verwijst oorspronkelijk naar ultra-orthodoxe en anti-moderne bewegingen in de protestants-christelijke traditie, zoals de evangelische christenen, maar is nadien ook toegepast op dezelfde soort bewegingen in joodse en islamitische geloofstradities. In dat laatste geval wordt ook wel de term ‘islamisme’ gebruikt. Deze termen dekken heel uiteenlopende ladingen van apolitiek ascetisme tot revolutionair radicalisme. In dit onderzoek gebruiken de auteurs de termen ‘fundamentalisme’ en ‘islamisme’ in enge zin gebruikt om te verwijzen naar radicale religieus-politieke bewegingen die zich tegen democratische rechten en vrijheden keren. Naar analogie met nationalistische en racistische vormen van exclusionisme (Lubbers 2001), wordt fundamentalisme of islamisme in strikte zin gedefinieerd als religieus exclusionisme.

Aan de conceptuele afbakening en de empirische typen en kenmerken van het verschijnsel fundamentalisme wordt vooral in de literatuurstudie aandacht besteed (zie deelstudie a). In het licht van bekende problemen met selectieve respons, sociaal-wenselijk antwoordgedrag en kleine aantallen ‘extremisten’ in surveyonderzoek, is een exacte telling van fundamentalistische opvattingen, affiliaties of acties helaas niet mogelijk. In de SPVA’s zijn geen vragen gesteld over maatschappelijke of politieke aspecten van religie (zie deze deelstudie). In de Ercomer-survey 1999 (zie deelstudie c) is wel een eerste poging gedaan tot empirische afbakening van een ‘exclusionistische’ variant van religiositeit (Phalet et al. 2000). Daartoe zijn drie empirische criteria gecombineerd: de afwijzing van de scheiding van Kerk en Staat, het zich herkennen in politiek-religieuze organisaties met een islamistische ideologie (alleen bij Turken), en de bereidheid om desnoods met geweld politieke actie te voeren. Op die basis waren in 1999 slechts enkele percenten van zowel autochtone als allochtone jongeren op één of meer criteria vatbaar voor religieus gemotiveerd exclusionisme. Omdat de survey niet meer herhaald is na 1998 kunnen geen uitspraken worden gedaan over een recente toename of afname van het draagvlak voor funda-

mentalisme in strikte zin. De mediastudie werpt enig licht op de regelmaat waarmee, en de wijze waarop de notie fundamentalisme in het publieke debat sinds 1998 ter sprake is gekomen (zie deelstudie d). Ten slotte noemt de laatste deelstudie over religieuze organisaties enkele organisaties in de marge van het islamitische verenigingsleven in Nederland die banden hebben met islamistische ideeën en bewegingen in het buitenland (zie deelstudie e).

Inhoud

1	Inleiding	1
2	Vershil en verandering in religieuze betrokkenheid	3
2.1	Secularisatie of revitalisatie?	3
2.2	Religieuze metingen en analyses	5
2.3	Effecten van maatschappelijke positie en context	7
2.3.1	Etnische verschillen	7
2.3.2	Sekseverschillen	8
2.3.3	Generatieverschillen	9
2.3.4	Opleidingsverschillen	10
2.3.5	Effecten van arbeidsdeelname	11
2.3.6	Effecten van gezinsvorming	11
2.3.7	Contextverschillen tussen buurten	12
2.3.8	Tijdsverschil tussen 1998 en 2002	14
2.4	Conclusie: religieuze stabiliteit en verandering	15
A	Bijlagen bij hoofdstuk 2	17
A.1	Tabellen	17
A.2	Rekenmethode	23
3	Religie, etniciteit en beeldvorming	25
3.1	Etnische en religieuze cultuur en identiteit	25
3.2	Etniciteit en beeldvorming gemeten	27
3.3	Effecten op religiositeit	31
3.3.1	Etnische oriëntatie	31
3.3.2	Sociale integratie	32
3.3.3	Beeldvorming	33
3.3.4	Ervaren discriminatie	33
3.4	Conclusie: religie, cultuur en identiteit	34
B	Bijlagen bij hoofdstuk 3	37
B.1	Tabellen	37
B.2	Rekenmethode	40
4	Religie, familiewaarden en binding	43
4.1	Maatschappelijke invloed van religie	43
4.2	Liberalisme, familiewaarden en binding gemeten	45
4.3	Religieuze effecten in de privé-sfeer	50
4.3.1	Ethisch en seksueel liberalisme	50
4.3.2	Traditionele familiewaarden	51

4.3.3	Familiale binding en zorg	52
4.4	Conclusie: religie, waarden en gedrag	53
C	Bijlage bij hoofdstuk 4	57
C.1	Tabellen	57
Literatuur		63
Publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau		65

1 Inleiding

Uitgangspunt van deze deelstudie is de centrale onderzoeksvraag naar de islambeleving onder Turkse en Marokkaanse minderheden in Nederland. Deze brede onderzoeksvraag omvat drie deelvragen, die met behulp van al beschikbare, optimaal representatieve databronnen in Nederland kunnen worden onderzocht. Het gaat om graden en vormen van religieuze betrokkenheid, verbanden met migratiespecifieke factoren, en normatieve aspecten van religie. Deze vragen vormen de leidraad voor secundaire analyses van de SPVA-surveys 1998 en 2002.

- Welke patronen van diversiteit en verandering kenmerken de religiositeit van Turken en Marokkanen in Nederland?
- Welke verbanden zijn er tussen religiositeit, sociale integratie en beeldvorming in etnische relaties met autochtonen?
- Welke invloed heeft religie op waarden en keuzen in de private leefsfeer van Turkse en Marokkaanse gezinnen?

De deelvragen komen aan bod in drie opeenvolgende hoofdstukken. Hoofdstuk 2 geeft een beeld van diversiteit en verandering in de religieuze beleving en participatie van Turken en Marokkanen in 1998 en 2002. Hoofdstuk 3 gaat na in welke mate etniciteit en etnische relaties met autochtonen van invloed zijn op de islambeleving. En hoofdstuk 4 analyseert de normatieve invloed van de islam op familiewaarden en familierelaties. Voor achtergronden en referenties bij theoretische verwachtingen bij de drie onderzoeksvragen wordt de lezer verwezen naar de literatuur in deelstudie a.

Om de onderzoeksvragen te beantwoorden is gebruikgemaakt van de meest recente SPVA-gegevens over Turkse en Marokkaanse huishoudens in 1998 en 2002. Vragen en bevindingen in periodieke SPVA-surveys betreffen in eerste instantie de sociaal-economische integratie van etnische minderheden in het onderwijs en op de arbeidsmarkt. Sinds 1998 is daarnaast de sociaal-culturele dimensie van integratie meer uitvoerig bevestigd, en is een beperkt aantal vragen over religie gesteld. De minderhedenrapportage van het Sociaal en Cultureel Planbureau (Dagevos et al. 2003) geeft een overzicht van algemene bevindingen en trends voor sociaal-economische en sociaal-culturele dimensies van integratie in 2002. In deze aanvullende studie staat religie centraal.

In 1998 en 2002 is in de vier grote steden en in dertien middelgrote gemeenten een toevallige steekproef getrokken van (onder meer) Turkse en Marokkaanse huishoudens. Het steekproefkader is bepaald door de Turkse of Marokkaanse herkomst van één of beide ouders. In 1998 vormden de huishoudens die aan de survey hadden deelgenomen, ondanks het bekende probleem van non-respons, een goede afspiegeling van de betreffende populaties (Martens 1998). In 2002 zijn echter, als gevolg van de

hoge non-respons, significante afwijkingen van de populatieverdelingen naar leeftijd en sekse vastgesteld. Daarom is in deze studie, in navolging van de SCP-rapportage, gebruikgemaakt van gewogen data (Dagevos et al. 2003). Alle vragen, dus ook de religievragen, zijn eerst aan 'hoofden van huishoudens' gesteld. Vervolgens hebben andere volwassenen in dezelfde huishoudens soms wel en soms niet dezelfde vragen over religie beantwoord. Omdat hoofden van huishoudens niet optimaal representatief zijn voor Turkse en Marokkaanse vrouwen, is waar mogelijk gebruikgemaakt van de uitgebreide bestanden met alle Turkse en Marokkaanse volwassenen van 18 tot en met 60 jaar.

2 *Verschil en verandering in religieuze betrokkenheid*

In dit hoofdstuk worden exploratieve analyses en bevindingen besproken met betrekking tot de eerste onderzoeksvraag naar diversiteit en verandering in de religieuze betrokkenheid van Turken en Marokkanen. Daartoe zijn analyses uitgevoerd van de meest recente SPVA 2002 en van de gestapelde SPVA's 1998 en 2002. Theoretisch betreft de centrale vraagstelling de veralgemeenbaarheid van de tandem modernisering-secularisatie, die in de literatuurstudie al uitgebreid aandacht kreeg (zie deelstudie a). Paragraaf 1 geeft een korte schets van de hypothesen die als leidraad dienen voor de analyses in dit hoofdstuk.

2.1 *Secularisatie of revitalisatie?*

Ter onderbouwing van de analyses die volgen, schetste de literatuurstudie de sociaal-wetenschappelijke onderzoeksliteratuur over religie, modernisering en secularisatie (zie deelstudie a voor referenties). In het onderzoek naar secularisatie kunnen we drie analyiseniveaus onderscheiden: het microniveau van de persoonlijke religieuze betrokkenheid, het mesoniveau van religieuze organisaties en leiders, en het macroniveau van institutionele arrangementen en beleid. De analyse van surveydata richt zich op het individuele niveau van de religieuze beleving.

Op individueel niveau voorspelt de secularisatiethese dat de religieuze betrokkenheid afneemt in moderne samenlevingen. Modernisering gaat immers gepaard met sociaal-economische en sociaal-culturele veranderingen die de invloed van religie inperken en geloofsafval in de hand werken. Vanuit processen van rationalisatie en functionele differentiatie wordt verwacht dat de mate van religiositeit afneemt in opeenvolgende cohorten of generaties, met een stijgend onderwijsniveau, en met de deelname aan de arbeidsmarkt. Deze verwachtingen zijn in grote lijnen bevestigd in Nederlands en internationaal onderzoek naar de secularisatie van autochtone populaties. Er zijn wel vraagtekens geplaatst bij de toepasbaarheid van de secularisatiethese op niet-christelijke landen en minderheden. In deze deelstudie gaan we na of zich bij moslimminderheden soortgelijke trends naar secularisatie voordoen, zoals we die ook bij de autochtone populatie aantreffen. Surveystudies van allochtone groepen, voorzover die voorhanden zijn, lijken de seculariserende invloed van onderwijs en maatschappelijke participatie te bevestigen. Bevindingen over generatiese trends zijn echter minder eenduidig voor allochtonen. Tegenstrijdige bevindingen van secularisatie of religieuze bestendiging zijn, althans voor een deel, toe te schrijven aan de overlappende effecten van verblijfsduur, (migratie)leeftijd en (migratie)cohort.

Anderzijds suggereert de sociale-integratietheorie een aantal bestendige factoren die in bepaalde gevallen de algemene trend naar secularisatie kunnen afremmen. Zo zouden hechte familie- en gemeenschapsbanden secularisatie tegengaan. Bij autochtone populaties in Nederland en in andere Europese landen is gebleken dat het huwelijk met een partner van dezelfde religieuze denominatie en de religieuze socialisatie van kinderen in het gezin de kans op een duurzame religieuze betrokkenheid gevoelig verhogen. Ook de gemiddeld grotere religiositeit van vrouwen wordt onder meer toegeschreven aan hun sociale rol als opvoeders van de kinderen. Vandaar de verwachting dat moslimgezinnen met kinderen meer religieus participeren, en dat ook het huwelijk met een moslim de religieuze participatie bestendigt. Tot slot bestaat ook enige evidentie voor een mogelijk buffereffect van etnische gemeenschapsvorming, al laten comparatieve studies hier een grote variatie zien: etnische segregatie gaat soms wel en soms niet gepaard met een verhoogde religieuze participatie.

Een verdergaande kritiek op de secularisatiethese wijst op tegengestelde trends naar religieuze revitalisatie in plurale samenlevingen, met de Verenigde Staten als schoolvoorbeeld van een moderne religieuze samenleving. In tegenstelling tot de secularisatiethese, die religieus pluralisme verbindt met geloofsafval als gevolg van tegenstrijdige waarheidsaanspraken, voorspelt de revitalisatiethese dat de competitie tussen kerken in hedendaagse plurale samenlevingen de actieve participatie van gelovigen verhoogt. Deze verwachting blijkt echter niet op te gaan in autochtoon Nederland: daar gaan de recente religieuze pluralisering (door migratie) en deregulering (door ontzuiling) juist gepaard met de verdere afkalving van dominante denominaties. Toch is daarmee nog niet aangetoond dat de revitalisatiethese geen hout snijdt voor minderheden. Omdat de religieuze aanbodzijde in de analyses van surveydata buiten beeld blijft, is een directe toetsing van deze these niet mogelijk. Nochtans kan de analyse van periode- en contexteffecten op de islambeleving als een indirecte toetsing gelden, indien de periode en de context worden opgevat als stromannen (proxy) voor variaties in religieuze mobilisatie. Concreet verwachten we een sterkere betrokkenheid bij de islam in 2002 in vergelijking met 1998; en in etnisch gekleurde buurten in vergelijking met 'witte' buurten.

De associatie van etnische segregatie met religieuze werving krijgt ook nog steun vanuit een heel andere hoek. Zo stelt de deprivatiethese dat religie aantrekkelijk is als alternatieve vorm van participatie in geval van maatschappelijke uitsluiting. Voor de deprivatiethese is enige steun gevonden in onderzoek naar etnisch-religieuze verenigingen. Voorzover etnische segregatie samengaat met maatschappelijke uitsluiting in sociale-achterstandswijken, wordt dus ook vanuit de deprivatiethese een grotere betrokkenheid bij religie in deze wijken verwacht.

Samengevat kunnen we op grond van de implicaties van de secularisatiethese, en de kritieken daarop, verwachtingen formuleren over diversiteit en verandering in de

islambeleving in Nederland. In paragraaf 2.2 gaan we empirisch na welke factoren bijdragen tot vermindering, dan wel bestendiging van de religieuze betrokkenheid bij moslimminderheden. Daarnaast vragen we ons af of er al dan niet sprake is van een religieuze heropleving als gevolg van etnische segregatie en oplopende etnische spanningen in de periode 1998-2002.

2.2 Religieuze metingen en analyses

Voor de analyses in dit hoofdstuk is gebruikgemaakt van de gestapelde SPVA's 1998 en 2002. Met het oog op een optimale representativiteit zijn gewogen data uit 2002 gestapeld op ongewogen data uit 1998 (Martens 1998). Samen bevatten beide bestanden gegevens over de religiositeit van ruim 2800 Turken (van wie 1200 vrouwen) en 2300 Marokkanen (van wie 800 vrouwen) in het leeftijdsbereik van 18 tot en met 60 jaar. De respondenten maken deel uit van allochtone huishoudens die toevallig zijn getrokken in de vier grote steden en de overige middelgrote gemeenten.

Drie typen van variabelen zijn als indicatoren van religieuze betrokkenheid gebruikt. Een eerste type indicator is de zogenaamde religieuze zelftoewijzing: rekent men zichzelf tot een religie of niet? Zoals blijkt uit tabel A.1 en A.2 in bijlage A zijn de percentages Turken en Marokkanen die zichzelf als niet-religieus beschouwen marginaal (resp. 5% en 3% in 2002). Wie zichzelf tot een religie rekent is in bijna alle gevallen moslim, hoewel daarbinnen naast een sunnitische hoofdstroom ook andere stromingen in Nederland vertegenwoordigd zijn.

Een tweede type van indicatoren verwijst naar de mate van (zelfgerapporteerde!) religieuze participatie. Enerzijds is gevraagd naar de rituele praktijk aan de hand van het moskeebezoek: Bezoekt men de moskee, en zo ja, is dat wekelijks, maandelijks of hooguit eens per jaar? Zoals bekend geeft deze ene vraag wellicht geen goed beeld van de gebedspraktijk van vrouwen. Anderzijds is in 2002 een nieuwe vraag toegevoegd over de rol van religie in het Turkse en Marokkaanse verenigingsleven: Is men al dan niet lid van een organisatie, en zo ja, is dat een religieuze vereniging of niet? Tabel A.1 en A.2 laten zien dat een minderheid van Turken en Marokkanen wekelijks de moskee bezoekt (resp. 35% en 32% in 2002) en dat het lidmaatschap van religieuze organisaties marginaal is bij Turken, en al helemaal bij Marokkanen (resp. 7% en 1% in 2002).

Het derde type van religieuze indicatoren verwijst naar de subjectieve religieuze beleving. Op basis van principale-componentenanalyse in Turkse en Marokkaanse steekproeven vormen vier belevingsvariabelen een betrouwbare schaal. Het gaat om attitudes ten aanzien van geloofsverlies, religieuze partnerkeuze voor zoon en dochter, en religieuze schoolkeuze (zie tabel A.1 en A.2). Concreet is aan respondenten

gevraagd of zij het eens of oneens zijn (op een vijf-puntsschaal) met de volgende stellingen:

- dat de achteruitgang van religie een spijtige zaak is;
- dat het vervelend is als dochter geen islamitische partner kiest;
- dat het vervelend is als zoon geen islamitische partner kiest;
- dat het belangrijk is dat kinderen naar een islamitische school gaan.

Gemiddeld genomen kan de stelling over geloofsverlies op de meeste instemming rekenen bij Turken en Marokkanen (resp. 71% en 70% eens of helemaal eens in 2002), gevolgd door de voorkeur voor een islamitische partner voor dochters (resp. 61% en 74% in 2002); de keuze voor islamitische scholen krijgt de minste instemming (resp. 19% en 23% in 2002).

Op basis van de gestapelde SPVA's 1998 en 2002 gaan we na of in de periode van 1998 tot 2002 al dan niet een omslag heeft plaatsgevonden in de religiositeit van Turken en Marokkanen. Daarbij moeten bruto- en nettoperiode-effecten worden onderscheiden. Met een brutoperiode-effect bedoelen we het globale verschil in religieuze betrokkenheid tussen 1998 en 2002. Nettoperiode-effecten zijn alleen de invloed van de periode, los van versturende variabelen die mee veranderen door de tijd heen, zoals de gemiddelde leeftijd, verblijfsduur en scholingsgraad van Turken en Marokkanen. Om te toetsen of er een nettoperiode-effect optreedt, is het tijdstip van meting als predictor opgenomen in multiële regressies. Indien het netto-effect niet significant is, komen brutoverschillen in religiositeit tussen 1998 en 2002 geheel voor rekening van de veranderende samenstelling van de Turkse en Marokkaanse populaties (bijv. naar verblijfsduur of opleidingsniveau).

In kruistabellen (zie tabel A.1 en A.2) en multiële regressies (zie tabel A.3, A.4, A.5 en A.6) werden religieuze indicatoren gerelateerd aan achtergrond- en contextvariabelen waarvan we op basis van de wetenschappelijke literatuur kunnen verwachten dat zij een verschil maken in de mate van religieuze betrokkenheid. De kruistabellen tonen brutoverschillen in religiositeit, bijvoorbeeld tussen mannen en vrouwen of tussen 1998 en 2002, voor Turken en Marokkanen. Multiële regressies daarentegen geven de overeenkomstige nettoverschillen aan, na controle voor het aandeel van andere achtergrondvariabelen. Achtereenvolgens bespreken we bruto- en nettoverschillen in religieuze zelftoewijzing, participatie en beleving aan de hand van de volgende verklarende variabelen (de laatste categorie is de referentiecategorie):

- de etnische groep (Turk of Marokkaan);
- de subetniciteit (Koerdisch of Berbers op basis van etnische zelfindeling en taalgebruik);
- sekse (vrouw of man);
- migratiegeneraties (de tweede generatie, de tussengeneratie, de partners, de eerste generatie van na 1980, en die van voor 1981);

- opleidingsniveau (hoogst behaalde diploma tertiair, hoger secundair, lager secundair, primair of geen);
- arbeidsdeelname (inactief en niet-schoolgaand, geregistreerd werkloos, schoolgaand, actief en aan het werk);
- gezinssituatie (met kinderen, gehuwd zonder kinderen, alleenstaand of anders);
- buurtcontext (percentage niet-westerse allochtonen op buurtniveau);
- periode (2002 en 1998).

De indeling in migratiegeneraties verwijst naar opeenvolgende migratiegolven in Nederland, en de typische selectie- en vestigingspatronen die daarmee samenhangen. De eerste generatie die voor 1981 naar Nederland kwam, werd als gastarbeider actief gerekruteerd in Turkije en Marokko. De eerste generatie na 1980 kwam merendeels in het kader van gezinshereniging met gastarbeiders die al in Nederland aanwezig waren. Daarna volgde de partnergeneratie, die naar Nederland kwam in het kader van gezinsvorming met jonge Turken of Marokkanen in Nederland. De tussen-generatie, ook wel de 1,5e generatie genoemd, heeft een deel van zijn jeugd in Turkije of Marokko doorgebracht maar heeft zich tijdens de schoolloopbaan bij zijn familie in Nederland gevoegd. De tweede generatie ten slotte zijn de nakomelingen van de gastarbeiders van het eerste uur. Zij zijn in Nederland geboren of hebben er ten minste hun volledige schoolloopbaan gehad. De generatievariabele is geen graduele maar een nominale variabele, omdat de categorieën huwelijksmigranten en tussen-generatie de opeenvolging van eerste en tweede generaties verstoren.

Een laatste kanttekening bij de indeling van Turken en Marokkanen naar achtergrondkenmerken betreft de subetnische categorieën voor Koerden en Berbers. Omdat de indeling berust op etnische zelftoewijzing worden wellicht de aantallen Turken en Marokkanen van respectievelijk Koerdische en Berberse origine onderschat.

In de volgende paragrafen geven we een overzicht van verwachte en significante effecten ($p < 0,01$) voor de genoemde verklarende variabelen (zie tabel A.3, A.4, A.5 en A.6 in bijlage A). Daarbij geven we telkens bij wijze van inleiding de verwachtingen vanuit de onderzoeksliteratuur (zie deelstudie a voor referenties). Tot besluit van dit hoofdstuk volgt nog een inhoudelijke samenvatting van de meest opvallende trends in de religieuze participatie en beleving (zie bijlage A.2 Rekenmethode voor de verantwoording van modelspecificaties).

2.3 Effecten van maatschappelijke positie en context

2.3.1 Etnische verschillen

Onder invloed van verschillen in religieuze socialisatie in het herkomstland, kunnen etnische verschillen worden verwacht tussen Turken en Marokkanen. Anders

dan Marokko heeft Turkije een historisch proces van seculiere natievorming door-
gemaakt, met als gevolg de institutionalisering van de scheiding tussen religie en
staat naar Europees model (Tapper 1991). In Marokko daarentegen is de koning ook
de hoogste geestelijke gezagsdrager en hebben nationale feesten en symbolen een
intrinsiek religieuze betekenis (Tozy 1999).

Bestudering van tabel A.1 en A.2 leert inderdaad dat iets meer Turken dan Marok-
kanen geen religie zeggen te hebben. Ook blijken Turken (nog) minder dan Marok-
kanen voorstander te zijn van islamitisch onderwijs voor hun kinderen. Toch moeten
verschillen tussen Turken en Marokkanen niet worden overdreven. Zo worden in
multivariate analyses geen significante etnische verschillen gevonden in de religi-
euze zelftoewijzing, praktijk en beleving, na controle voor andere achtergrondvari-
abelen (zie tabel A.3, A.4 en A.6). Wel blijken Turken wat meer dan Marokkanen lid
te zijn van religieuze organisaties (zie tabel A.5), in het verlengde van de algemeen
hogere organisatiegraad van de Turkse gemeenschap.

Omdat Turkse en Marokkaanse minderheden niet homogeen zijn, is ook gekeken
naar verschillen in religieuze betrokkenheid tussen etnische subgroepen. Tabel A.1
laat zien dat Koerden zich in vergelijking met hun Turkse landgenoten als minder
religieus beschouwen: zij zien zichzelf vaker als ongodsdienstig, bezoeken minder
vaak de moskee, en hechten ook minder subjectief belang aan religie. Uit tabel A.2
blijkt dat de Berbers juist niet minder op de islam gericht zijn dan hun Marokkaans-
Arabische landgenoten. Zo hechten Berbers het grootste belang aan islamitische
scholen voor hun kinderen. In multivariate analyses op de gepoolde data voor Turken
en Marokkanen samen wordt alleen het verschil in moskeebezoek significant: Koer-
den bezoeken minder de moskee dan hun Turkse landgenoten (zie tabel A.3, A.4,
A.5 en A.6). Een significante interactie met etnische herkomst bevestigt verder dat
Koerden zich beduidend minder als moslim zien dan de Turkse meerderheid. Voor
Berbers geldt echter dat zij zichzelf niet minder als moslim zien dan hun Marok-
kaans-Arabische landgenoten.

2.3.2 Sekseverschillen

Uit internationaal surveyonderzoek naar religie en sekse komen vrouwen meestal als
religieuzer naar voren dan mannen. Sekseverschillen in religieuze participatie zijn
niet alleen verklaard vanuit de structurele locatie van vrouwen als eerstverantwoor-
delijken voor de opvoeding van kinderen, maar ook vanuit de lagere arbeidsdeelname
van (huis)vrouwen. Merk op dat de associatie tussen religie en de arbeidsdeelname
van vrouwen in twee richtingen kan werken (Gijsberts et al. 2004). Voor het mos-
keebezoek wordt juist een omgekeerd sekseverschil gevonden, in het verlengde van
seksexpecifieke islamitische verplichtingen (zie deelstudie a).

Zoals te verwachten ligt de religieuze participatie onder Turkse en Marokkaanse vrouwen inderdaad lager dan bij mannen (zie tabel A.4, A.5 en A.6): zij bezoeken minder vaak de moskee en zijn minder vaak lid van religieuze organisaties. Bovendien zijn vrouwen minder dan mannen voorstanders van islamitische scholen voor hun kinderen (zie tabel A.1 en A.2). Overigens verschillen mannen en vrouwen niet van elkaar in religieuze zelftoewijzing (zie tabel A.1, A.2 en A.3). Een significante interactie met etnische herkomst nuanceert het sekseverschil in moskeebezoek: zowel Turkse als Marokkaanse vrouwen bezoeken minder vaak de moskee dan mannen, maar het sekseverschil is groter voor Marokkanen dan voor Turken.

2.3.3 *Generatieverschillen*

Op basis van internationaal en Nederlands surveyonderzoek naar secularisatie onder autochtonen kan worden verwacht dat de religiositeit afneemt in latere geboortecohorten, ten gevolge van de modernisering van de samenleving waarin opeenvolgende cohorten opgroeien. Voorts kan de religiositeit na de jongvolwassenheid opnieuw toenemen als reactie op kritische gebeurtenissen of fases in de persoonlijke en familiale levenscyclus. Cohort- en levensfase-effecten komen tot uiting in positieve verbanden tussen leeftijd en religiositeit. In migratieonderzoek wordt bovendien verwacht dat de religiositeit afneemt in latere migratiecohorten, ten gevolge van modernisering in het land van herkomst. Verder valt aan te nemen dat de religiositeit afneemt met de verblijfsduur in Nederland, dat een hogere secularisatiegraad kent dan de meeste herkomstlanden. Tot slot is het effect van verblijfsduur wellicht sterker voor migranten die op jongere leeftijd naar Nederland komen, zodat de migratieleeftijd voorafgaat aan, of samenvalt met, de formatieve periode van jeugd en jongvolwassenheid. Overlappende en mogelijk tegengestelde invloeden van biologische leeftijd, migratieleeftijd, tijdstip van migratie en verblijfsduur op de religiositeit zijn een complicerende factor in onderzoek naar religie en migratie. Dit komt tot uiting in tegenstrijdige bevindingen van positieve, negatieve of nul-effecten van verblijfsduur in bestaande studies (zie deelstudie a).

In navolging van de analyses van generationele trends door het SCP (Dagevos en Schellingerhout 2003) is geopteerd voor een nominale indeling in migratiegeneraties als meest transparante oplossing. Aangezien migratiegeneraties sterk overlappen met leeftijdsgeneraties, is leeftijd niet nog eens als aparte variabele in de analyses opgenomen.

De verdelingen in tabel A.1 en A.2 laten zien dat generatieverschillen in religieuze participatie in de verwachte richting gaan: de tweede generatie bezoekt het minst de moskee en neemt ook het minst deel aan het religieuze verenigingsleven, de eerste generatie van voor 1981 het meest. Generatieverschillen in religieuze beleving zijn echter selectief: bij Turken van de tweede generatie daalt alleen de voorkeur voor islamitisch onderwijs iets; Marokkanen van de tweede generatie tillen wat minder zwaar

aan de geloofsafval van moslims. Dit patroon van selectieve generatieverschillen wordt bevestigd in multivariate analyses van de religieuze beleving en participatie. Generatie-effecten zijn het meest uitgesproken voor moskeebezoek: ook na controle voor religieuze beleving praktiseren de tweede generatie en de tussengeneratie significant minder dan de oudere eerste generatie: tegenover elke honderd oudere Turken of Marokkanen die op vrijdag de moskee bezoeken, staan nog slechts zeventig jongeren (na controle voor andere achtergrondkenmerken; zie tabel A.4). Generatie-effecten op het religieus verenigingsleven zijn echter beperkt: na controle voor religieuze beleving verdwijnt zelfs het verschil tussen de tweede generatie en de oudere eerste generatie (zie tabel A.5). Tot slot zijn geen nettogeneratieverschillen gevonden in religieuze zelftoewijzing en beleving (zie tabel A.3 en A.6). Anders dan verwacht op grond van de secularisatiethese nemen het zich bekennen tot de islam en de subjectieve betrokkenheid bij de islam dus niet af in opeenvolgende migratiegeneraties. Tot slot geeft een significante interactie met het tijdstip van meting nog aan dat de generationele trend in het moskeebezoek alleen significant wordt in 2002 en niet in 1998 (zie ook Van Tubergen 2003).

2.3.4 Opleidingsverschillen

Zowel vanuit de algemene secularisatiethese als vanuit onderzoek naar religie en migratie wordt verwacht dat de religieuze betrokkenheid afneemt met een stijgend opleidingsniveau. Tabel A.1 en A.2 bevestigen de verwachte daling in de religieuze beleving en participatie van Turken en Marokkanen naarmate zij hoger zijn opgeleid. Bij Turken nemen de religieuze zelftoewijzing, het moskeebezoek en de religieuze beleving af tussen het primair en het lager secundair onderwijsniveau, en opnieuw tussen hoger secundair en voortgezet onderwijs (zie tabel A.1). Bij Marokkanen zijn de associaties tussen opleiding en religiositeit selectiever (zie tabel A.2). Zo stellen we ook voor Marokkanen een significante afname vast in de religieuze zelftoewijzing, praktijk en beleving tussen het primair en het lager secundair onderwijsniveau. Maar alleen de religieuze zelftoewijzing en de religieuze partnerkeuze nemen nog eens verder af in het voortgezet onderwijs. Ongeacht hun scholingsniveau betreuren veel Marokkanen de achteruitgang van het geloof. Er is een licht curvilineair bivaariaat verband tussen opleiding en deelname aan het religieus verenigingsleven, met wat meer deelname op het hoogste én het laagste onderwijsniveau (zie tabel A.1 en A.2).

Op basis van multivariate analyse is het netto-effect van opleiding op de religieuze beleving over de hele lijn significant (zie tabel A.6). Daarnaast heeft opleiding significante netto-effecten op de religieuze zelftoewijzing en het moskeebezoek: tegenover elke honderd Turken of Marokkanen met hoogstens een diploma lager onderwijs die wekelijks de moskee bezoeken, staan nog slechts 45 praktiserende geloofsgenoten met een diploma hoger onderwijs (na controle voor andere achtergrondkenmerken). Wanneer de religieuze beleving in het model wordt opgenomen,

verloopt het effect van opleiding deels indirect, via een verminderde religieuze beleving, deels nog steeds direct (zie tabel A.3 en A.4). Er zijn geen significante opleidingsverschillen in het lidmaatschap van religieuze organisaties na controle voor andere achtergrondvariabelen (zie tabel A.5).

2.3.5 Effecten van arbeidsdeelname

Volgens de secularisatiethese moet arbeidsdeelname, net als onderwijsdeelname, leiden tot een afname van de religieuze betrokkenheid, zodat wie werkt of een voltijdopleiding volgt minder religieus betrokken is. Zeker voor vrouwen kan het verband echter ook in omgekeerde richting werken, zodat religie arbeidsdeelname in de weg staat (Gijsberts et al. 2004). In elk geval beperkt arbeidsdeelname de operationele tijd die beschikbaar is voor religieuze activiteiten. De arbeidsdeelname van minderheden is bovendien een maat voor hun maatschappelijke participatie (versus uitsluiting) in het ontvangende land. Volgens de deprivatietheorie zou wie maatschappelijk uit de boot valt, in het religieuze domein een plaatsvervangend aanbod aan sociale rollen, status en steun vinden. Kortom, zowel vanuit de algemene secularisatiethese als vanuit onderzoek naar religie en migratie wordt verwacht dat niet-beroepsactieve en werkloze Turken en Marokkanen sterker betrokken zijn bij de islam dan wie wel werk heeft.

Tabel A.1 en A.2 laten zien dat de maatschappelijke participatie van Turken en Marokkanen in het onderwijs en op de arbeidsmarkt inderdaad een verschil maakt in hun religieuze participatie. Alleen bij Marokkanen is er ook een verband met belevingsaspecten: wie niet economisch actief is, heeft een grotere voorkeur voor religieuze homogamie. Er is geen verband met religieuze zelftoewijzing.

In multivariate analyse stellen we een significant effect vast van de arbeidsdeelname op het moskeebezoek. Het gaat om een direct effect dat ongewijzigd blijft na controle voor religieuze beleving: Marokkanen en Turken die niet-beroepsactief zijn (en niet langer naar school gaan) bezoeken vaker de moskee dan wie actief en aan het werk is: tegenover elke 100 Marokkanen en Turken met werk die wekelijks de moskee bezoeken, staan niet minder dan 170 praktiserende geloofsgenoten die niet-beroepsactief zijn (na controle voor andere achtergrondkenmerken; zie tabel A.4). Er zijn geen significante netto-effecten van de arbeidsdeelname op de religieuze zelftoewijzing, de beleving of het verenigingsleven (zie tabel A.3, A.5 en A.6). Een significante interactie met etnische herkomst geeft aan dat de invloed van arbeidsdeelname op het moskeebezoek wel significant wordt voor Turken maar niet voor Marokkanen.

2.3.6 Effecten van gezinsvorming

Een centrale functie van religie die nog aan belang wint in een seculiere of andersgelovige omgeving, is de religieuze opvoeding van kinderen (Jansen 2002). In overeenkomst met de sociale-integratietheorie is wie als kind opgroeit in een homogeen

religieus gezin, wie een partner huwt met dezelfde religie, of wie zelf kinderen opvoedt, minder vatbaar voor secularisatie. Daarom wordt verwacht dat gezinsvorming binnen de Turkse of Marokkaanse gemeenschap een factor van belang is die de religieuze betrokkenheid in stand houdt. Uiteraard kan het verband tussen gezinsvorming en religiositeit in beide richtingen werken, zodat wie religieus is, meer investeert in gezinsvorming en omgekeerd, wie in gezinsverband leeft, ook meer waarde hecht aan religie (Jansen 2002).

In de lijn van deze verwachting gaat het leven in gezinsverband inderdaad samen met een verhoogde religieuze zelftoewijzing, participatie en beleving (zie tabel A.1 en A.2). In multivariate analyses blijkt dat wie kinderen heeft, vaker godsdienstig is en ook meer de moskee bezoekt (zie tabel A.3 en A.4). Zo komt wie gehuwd is en kinderen heeft, meer dan twee keer zo vaak in de moskee, en wie alleen maar gehuwd is bijna twee keer zo vaak als wie (nog) ongehuwd en kinderloos is (na controle voor andere achtergrondkenmerken). Turkse en Marokkaanse gezinnen met kinderen tellen ook gevoelig meer leden van islamitische organisaties (zie tabel A.5); en zij rapporteren een sterkere subjectieve betrokkenheid bij de islam (zie tabel A.6). Wanneer de subjectieve religieuze beleving wordt meegeteld, blijkt dat de invloed van gezinsvorming op de religieuze participatie goeddeels of geheel verloopt via een intensivering van de beleving.

2.3.7 Contextverschillen tussen buurten

Uit surveystudies van religie en migratie blijkt dat etnische segregatie en etnisch-religieuze nichevorming onder bepaalde omstandigheden de religieuze participatie in allochtone groepen verhogen. Mogelijke verklaringen zijn de betere toegang tot religieuze voorzieningen en de grotere sociale controle in etnische buurten. Omdat meer 'etnische' buurten vaak sociaal-economische achterstandsbuurten zijn, is een aanvullende verklaring dat maatschappelijke uitsluiting leidt tot plaatsvervangende religieuze participatie. Daarom verwachten we dat Turken en Marokkanen die in buurten met veel niet-westerse allochtonen wonen, sterker religieus betrokken zijn.

Tabel A.1 en A.2 tonen kleine maar significante verschillen in religieuze zelftoewijzing en beleving tussen woonbuurten met hogere of lagere percentages niet-westerse allochtonen. Percentages niet-westerse allochtonen zijn als ruwe index gebruikt voor etnische segregatie, op basis van de CBS-bevolkingsgegevens op postcodeniveau in 1998 en 2002. Toch volgen lokale verschillen in religiositeit voor Marokkanen niet de verwachte stijgende trend op grond van etnische segregatie. Voor Turken liggen de verschillen juist wel in de verwachte richting: wie in een buurt woont met minder dan één op vijf allochtonen is wat minder religieus betrokken dan wie in een overwegend allochtone buurt woont.

Lokale verschillen in religiositeit kunnen enerzijds het gevolg zijn van de sociale compositie van Turkse en Marokkaanse buurtbewoners: in etnisch gemengde buurten wonen wellicht andere Turken en Marokkanen dan in buurten met meer autochtonen (bijvoorbeeld meer laagopgeleiden en werklozen). Anderzijds kunnen lokale verschillen ook het gevolg zijn van een puur contexteffect, los van de samenstelling van lokale Turkse en Marokkaanse groepen. Alleen in dat laatste geval kunnen we voorzichtig concluderen dat wie in een etnisch gekleurde buurt of in een achterstandsbuurt woont, vanwege de woonomgeving meer religieus participeert. In multivariate analyses worden echter geen significante contexteffecten gevonden voor religieuze zelftoewijzing en participatie (zie tabel A.3, A.4 en A.5). Alleen voor religieuze beleving is er een zwak netto-effect in de verwachte richting: Turkse en Marokkaanse moslims in overwegend autochtone buurten hechten wat minder belang aan de islam dan hun geloofsgenoten in etnisch diverse buurten (zie tabel A.6). Het contexteffect op de religieuze beleving blijft significant na controle voor achtergrondkenmerken. Verder vinden we voor het lidmaatschap van organisaties nog een significante interactie van de woonomgeving met etnische herkomst: voor Turken is er geen significant verband tussen het religieus verenigingsleven en de buurt, maar voor Marokkanen is er (nog) wat minder deelname aan verenigingen in overwegend autochtone buurten. Al met al leveren de analyses beperkte en zwakke contexteffecten op, die wellicht nog overschat worden omdat geen rekening is gehouden met de geringere variantie binnen buurten (in multi-levelanalyse).

We concluderen dat zwakke verbanden tussen de buurtcontext en de islambeleving van Turken en Marokkanen in de verwachte richting liggen. Toch zijn contextverschillen in de islambeleving gering en worden zij grotendeels wegverklaard door de compositie van lokale moslimgemeenschappen (bijvoorbeeld naar verblijfsduur, opleidingsniveau en arbeidsdeelname). Ook al wordt het netto-effect van de buurtcontext op de religieuze beleving wel significant, dan nog is dat geen hard bewijs voor een causaal verband tussen etnische segregatie en islambeleving. Want zelfs netto-effecten kunnen totstandkomen door niet-geobserveerde selectie-effecten: mogelijk waren moslims die in gekleurde buurten wonen, al voor zij daar kwamen wonen religieuzer dan andere moslims. Onzichtbare selectie-effecten zijn in dit geval wellicht toch beperkt, omdat de keuze van de woonomgeving, a fortiori voor allochtonen, in grote mate sociaal-economisch bepaald is. In het licht van de sociaal-economische ongelijkheid op de woningmarkt is een andere mogelijke verklaring dat niet zozeer de aanwezigheid van co-etnische buurtgenoten, als wel de sociale achterstand in de buurt de betrokkenheid bij religie vergroot. Een laatste reden om voorbehoud te maken is dat het percentage niet-westerse allochtonen een erg grofmazige maat is van etnische segregatie. Zo zegt deze maat niets over de groepsgrootte, noch over de ruimtelijke spreiding van Turkse en Marokkaanse moslims in een buurt. Al weten we wel dat het percentage niet-westerse allochtonen sterk samenhangt met de percentages Turken en Marokkanen op gemeenteniveau (Van

Tubergen 2003). Ten slotte ontbreekt hier ook de nodige contextinformatie over de ligging van religieuze voorzieningen en de afstanden tot de woonplaatsen van gelovigen. Kortom, om meer licht te werpen op mogelijke samenhangen tussen buurtcontext en islambeleving moeten meer fijnmazige sociaal-economische, etnische en institutionele contextgegevens samen met de persoonlijke religiositeit in multi-level-analyse worden betrokken.

2.3.8 Tijdsverschil tussen 1998 en 2002

Het tijdsverschil tussen 1998 en 2002 kan worden opgevat als een periode-effect. Periode-effecten verwijzen naar het tijdsklimaat op het moment van de bevraging, en staan als zodanig tegenover cohorteffecten. Een cohorteffect komt tot stand via religieuze socialisatie en is dus terug te voeren op het tijdsklimaat tijdens de kindertijd en de adolescentie. In de literatuur zijn tegenstrijdige bevindingen gerapporteerd over de stabiliteit van religieuze socialisatie-effecten in een veranderende maatschappelijke context. Zo kan een reële verslechtering in de beeldvorming van moslimminderheden na 1998 van invloed zijn geweest op de actuele islambeleving van Turken en Marokkanen, ongeacht hun religieuze socialisatie. In dat geval wordt een positief periode-effect verwacht, zodat Turken en Marokkanen in 2002 sterker betrokken zijn bij de islam dan in 1998. De periode 1998-2002 geldt hier als stroman (proxy) voor een veronderstelde toename in (uitingen van) islamofobie in de Nederlandse samenleving (zie § 1.3 in deelstudie a). Dit zou kunnen leiden tot een grotere nadruk op de moslimidentiteit van Turken en Marokkanen, in het verlengde van etnische reactievorming.

Anders dan verwacht wijst een significante brutotrend tussen 1998 en 2002 echter in de richting van verdere secularisatie (zie tabel A.1 en A.2). Zo stellen we voor Turken en Marokkanen een iets verhoogde geloofsafval vast (resp. +2 en +0,5% niet-godsdiensstigen) samen met een teruglopend moskeebezoek (resp. -9 en -11%). In het subjectieve belang van religie is geen eenvormige trend waarneembaar: weliswaar lijkt de steun voor islamitische scholen af te kalven (resp. -9 en -16%), toch is er slechts een lichte daling in het subjectieve belang van religie en in de voorkeur voor islamitische partners bij Turken (resp. -5 en -6,6%), en zelfs een lichte toename bij Marokkanen (resp. +5 en +14%).

Wanneer periode-effecten in multivariate analyses worden afgezet tegen veranderingen in de samenstelling van de Marokkaanse en Turkse populaties tussen 1998 en 2002, zijn ze echter niet langer significant. Er worden dus geen nettoperiodeverschillen gevonden tussen 1998 en 2002: noch voor de religieuze zelftoewijzing, noch voor participatie, noch voor beleving (zie tabel A.3, A.4, A.5 en A.6). Alle brutoperiodeverschillen komen bijgevolg voor rekening van de veranderende samenstelling van Turkse en Marokkaanse groepen in Nederland (onder meer naar opleiding en verblijfsduur). Er is slechts één uitzondering op de regel: een significante interactie

van periode met etnische herkomst geeft aan dat het subjectieve belang van de islam in de periode 1998-2002 is afgenomen voor Turken, maar niet voor Marokkanen. Met andere woorden, het netto-effect van de periode op de islambeleving is negatief voor Turken en nul voor Marokkanen. Omdat het enige significante effect in de richting gaat van secularisatie, luidt de conclusie dat er geen empirische basis is voor een veronderstelde islamitische heropleving tussen 1998 en 2002.

2.4 Conclusie: religieuze stabiliteit en verandering

Wat leren multivariate analyses van de religieuze betrokkenheid van Turken en Marokkanen in 1998 en 2002 over patronen van religieuze diversiteit en verandering? Het globale patroon van de bevindingen wijst op een dominante trend naar secularisatie. Daarnaast zijn ook aanwijzingen gevonden voor religieuze bestendiging: niet alleen zijn sommige moslims meer vatbaar voor secularisatie dan anderen; secularisatie treft vooral de participatiedimensie van religie en veel minder de religieuze identificatie en beleving. Voor een recente religieuze heropleving is echter geen evidentie gevonden.

Kort samengevat wijst een aantal factoren in de richting van een dalende trend van het belang van de islam, waarvan het aannemelijk lijkt dat die zich ook in de toekomst zal doorzetten. Zo vinden we evidentie voor een terugloop in de religieuze participatie van de tweede generatie, en in mindere mate ook van de tussengeneratie, in vergelijking met de eerste generatie. Dit is het geval ondanks een even sterke subjectieve betrokkenheid bij de islam: blijkbaar is de subjectieve islambeleving bij de tweede en de tussengeneratie van jonge Turken en Marokkanen in toenemende mate losgekoppeld van hun religieuze praktijk. Dat past bij de individualisering van de islambeleving in de tweede generatie, zoals die ook uit de Ercomer-survey in Rotterdam naar voren komt (zie deelstudie c). Van doorslaggevend belang is echter de enorme invloed die uitgaat van het onderwijs: naarmate meer Turken en Marokkanen hogere diploma's halen, vermindert niet alleen de religieuze participatie maar ook het subjectieve belang van religie als persoonlijk richtsnoer.

Tegelijk wijst een aantal bevindingen op het blijvende belang van de islam voor Turken en Marokkanen in Nederland. Zo verschilt de tweede generatie in zijn religieuze beleving weinig of niet van de eerste generatie, ook al participeren zij minder in religieuze rituelen en organisaties. Zo ook blijken het huwelijk met een partner uit dezelfde etnisch-religieuze gemeenschap en de opvoeding van kinderen in dezelfde religie belangrijke bestendigende factoren. Bovendien blijkt dat wie niet economisch actief is, meer participeert in het religieuze domein. In het licht van de huidige nadelige economische conjunctuur zullen wellicht ook in de toekomst grote groepen Turken en Marokkanen die maatschappelijk buiten de boot vallen, religieus actief blijven.

Verder vertoont de islambeleving van Turken en Marokkanen behoorlijk wat interne diversiteit naar sekse en (sub)etnische herkomst. Niet alleen participeren moslimvrouwen, en vooral Marokkaanse vrouwen, minder dan mannen. Turken lijken over de hele lijn wat meer vatbaar voor secularisatie dan Marokkanen. Tegelijk zijn zij religieus en anderszins wel beter georganiseerd. Verder zijn Koerden (op basis van etnische zelftoewijzing) nog wat meer gesecculariseerd dan hun Turkse landgenoten; Berbers daarentegen zijn zeker niet minder religieus dan hun Marokkaans-Arabische landgenoten.

Tot slot is geen steun gevonden voor de verwachte religieuze heropleving als gevolg van etnische segregatie en oplopende spanningen tussen allochtoon en autochtoon Nederland in de afgelopen jaren. Zo is er geen enkele aanwijzing voor een dramatische omslag in de islambeleving na 1998. Onze analyses wijzen integendeel op een brutotrend naar meer secularisatie in 2002. Die trend moet echter grotendeels op het conto van de veranderende samenstelling van Turkse en Marokkaanse groeperingen worden geschreven. Zo neemt in de loop der tijd niet alleen de gemiddelde verblijfsduur maar ook en vooral het gemiddelde opleidingsniveau van allochtone populaties toe. Ook voor het verwachte effect van etnische segregatie op de religieuze betrokkenheid vinden we weinig evidentie. Weliswaar zijn Turken en Marokkanen in buurten met een overwegend allochtone aanwezigheid subjectief wat meer betrokken bij de islam: zij zijn wat meer beducht voor geloofsafval en verkiezen wat vaker een islamitische partner en een islamitische school voor hun kinderen. Maar zij gaan niet vaker naar de moskee dan wie in 'witte' buurten woont.

Bijlage A Bijlagen bij hoofdstuk 2

Tabel A.1 Religieuze zelftoewijzing, participatie en beleving van Turken naar achtergrond- en contextkenmerken (percentages niet moslim, wekelijks naar moskee, lid van vereniging, en eens met het belang van de islam in SPVA 1998 en 2002)^a

	geen religie	moskee wekelijks	lid rel. org. 2002	tegen verlies rel.	voor rel. partnerkeuze	voor rel. schoolkeuze
sekses					(dochteren)	
- vrouw (1249)	(3,5)	35,4	3,5	(75,8)	(67,5)	22,2
- man (1630)	(4,9)	44,4	9,6	(73,8)	(63,0)	26,2
generatie						
- 2e gen (566)	(4,8)	37,1	2,9	(73,6)	(66,0)	22,2
- tussengen. (549)	(3,8)	36,9	7,4	(76,8)	(65,9)	22,1
- partners (221)	(3,2)	36,5	6,1	(77,0)	(67,0)	26,0
- 1e na 80 (536)	(6,9)	39,8	7	(71,1)	(59,7)	27,5
- 1e voor 81 (564)	(3,2)	46,8	10,8	(73,2)	(68,0)	23,9
opleiding						
- tertiair (149)	18,8	28,6	6,1	52,1	42,1	14,5
- hoger sec (515)	5,2	31,5	3,8	72,7	59,9	16,8
- lager sec (544)	6,1	31,4	7,2	71,4	62,7	18,0
- prim/geen (1457)	2,0	49,3	7,9	78,5	69,8	31,4
arbeidsdeelname						
- niet actief (401)	(3,0)	46,3	6,5	(76,0)	(66,5)	(23,9)
- werkloos (221)	(5,4)	49,3	8,5	(72,0)	(70,8)	(24,5)
- school (167)	(3,6)	26,5	1,2	(76,4)	(57,3)	(13,2)
- actief >12 u (1288)	(6,2)	34,9	7,3	(70,3)	(60,3)	(21,0)
gezinssituatie						
- kinderen (2007)	3,1	44,6	8	77,4	69,0	25,8
- partner (277)	7,9	45,7	7,1	75,1	56,8	30,2
- overig (598)	6,7	23,7	1,9	63,7	55,2	17,5
buurtcontext (% nwe all)						
- (< 17%) (549)	5,8	(39,3)	(7,3)	69,5	62,7	22,0
- (17-24%) (630)	3,8	(41,4)	(5,6)	74,9	65,1	24,8
- (25-40%) (608)	4,6	(37,3)	(5,3)	74,6	63,4	26,7
- (41-56%) (462)	3,5	(40,5)	(8,0)	74,4	66,8	20,4
- (> 56%) (614)	3,4	(43,5)	(7,0)	78,9	66,9	27,1
subetniciteit						
- Koerd (220)	11,4	30,4	(3,9)	52,7	53,6	(23,1)
- Turk (2660)	3,7	41,2	(6,9)	76,0	65,9	(24,6)
periode						
- 2002 (1180)	5,3	35,1	6,6	71,1	61,0	19,1
- 1998 (1701)	3,6	44,0	.	76,5	67,6	28,1
- (verschil in %)	(+1,7)	(-8,9)		(-5,4)	(-6,6)	(-9,0)
kolomtotalen	4,3	40,4	6,6	74,3	64,9	24,4

a De mate van religieuze beleving is weergegeven aan de hand van het percentage eens of helemaal eens. Niet-significante verschillen ($p > 0,01$) zijn tussen haken geplaatst (i.e. χ^2 -toets op bivariate verdelingen).

Tabel A.2 Religieuze zelftoewijzing, participatie en beleving van Marokkanen naar achtergrond- en contextkenmerken (percentages niet moslim, wekelijks naar moskee, lid van vereniging, en eens met het belang van de islam in SPVA 1998 en 2002)^a

	geen religie	moskee wekelijks	lid rel. org. 2002	tegen verlies rel.	voor rel. part-nerkeuze	voor rel. schoolkeuze
seks					(dochteren)	
- vrouw (828)	(2,5)	19,0	0,6	66,4	(67,4)	25,5
- man (1552)	(2,2)	49,0	1,5	67,2	(65,0)	34,5
generatie						
- 2e gen (514)	(3,1)	32,0	0,4	64,6	(63,6)	(27,6)
- tussengen. (445)	(1,8)	34,5	0,8	66,6	(63,4)	(29,7)
- partners (131)	(3,8)	43,1	1,4	68,7	(66,6)	(30,3)
- 1e na 80 (517)	(2,1)	39,3	1,9	86,9	(69,5)	(36,1)
- 1e voor 81 (415)	(1,0)	45,9	1,5	67,0	(66,1)	(33,4)
opleiding						
- tertiair (144)	7,6	26,4	1,6	(59,5)	54,9	24,0
- hoger sec (404)	1,7	22,2	0,5	(66,2)	65,4	24,4
- lager sec (324)	4,9	24,1	0,7	(65,1)	59,7	20,8
- prim/geen (1353)	1,3	49,2	1,2	(68,3)	68,4	37,7
arbeidsdeelname						
- niet actief (348)	(2,0)	36,0	1,2	(70,7)	78,2	25,9
- werkloos (193)	(3,6)	37,4	2,4	(61,3)	60,4	30,1
- school (166)	(3,0)	14,3	0,5	(63,5)	60,3	14,9
- actief >12 u (1090)	(2,8)	36,5	0,9	(66,3)	65,5	31,3
gezinssituatie						
- kinderen (1484)	1,4	47,0	1,5	69,5	69,4	34,7
- partner (227)	4,8	36,7	0,6	59,6	64,0	28,4
- overig (672)	3,4	20,5	0,4	63,4	58,8	25,1
buurtcontext (% nw all)						
- (< 17%) (549)	3,4	(38,2)	(0,6)	66,2	66,0	31,5
- (17-24%) (630)	3,4	(41,5)	(0,5)	68,7	61,2	29,4
- (25-40%) (608)	2,7	(35,6)	(0,0)	66,1	65,5	33,4
- (41-56%) (462)	1,4	(38,3)	(1,3)	64,4	68,5	28,2
- (> 56%) (614)	1,4	(39,2)	(2,2)	68,6	66,2	35,3
subetniciteit						
- Berber (752)	(1,2)	(40,6)	(1,3)	(68,8)	(69,9)	36,1
- Mar-Arab (1631)	(2,8)	(37,6)	(1)	(65,9)	(64,0)	29,2
periode						
- 2002 (984)	(2,6)	32,2	1,1	69,7	74,3	22,8
- 1998 (1399)	(2,1)	43,0	.	64,9	60,0	37,5
- verschil in %	(+0,5)	(-10,8)	.	(+4,8)	(+14,3)	(-15,7)
kolomtotalen	2,3	38,5	1,1	66,9	65,8	31,5

a Religieuze beleving is weergegeven aan de hand van percentage eens of helemaal eens. Niet-significante verschillen ($p > 0,01$) zijn tussen haken geplaatst (i.e. χ^2 -toets op bivariate verdelingen).

Tabel A.3 Logistische regressies voor de religieuze zelftoewijzing van Turken en Marokkanen (netto-kansverhoudingen van moslim zijn tegenover niet religieus zijn in SPVA 1998 en 2002)

religieuze zelftoewijzing: moslim	model 1		model 2 (met rel. bel.)	
	exp (B)	B-coëfficiënt (standaardfout)	exp (B)	B-coëfficiënt (standaardfout)
constante	-	4,32*** (.41)	-	-0,35 (.53)
jaar van bevraging				
- 2002	0,95	-0,05 (.20)	0,77	-0,26 (.22)
- 1998	-	-	-	-
etnische groep				
- Turken	0,41	-0,90*** (.21)	0,66	-0,42 (.22)
- Marokkanen (ref)	-	-	-	-
seks				
- vrouw	0,78	-0,24 (.21)	0,89	-0,11 (.22)
- man (ref)	-	-	-	-
generatie				
- 2e generatie	0,56	-0,58 (.30)	0,60	-0,52 (.32)
- tussengeneratie	1,0	-0,00 (.33)	1,17	0,15 (.35)
- partners	0,78	-0,24 (.40)	0,71	-0,34 (.43)
- 1e generatie na 80	0,51	-0,68 (.29)	0,63	-0,46 (.32)
- 1e generatie voor 81 (ref)	-	-	-	-
opleiding (max behaald dipl)				
- tertiair	0,14	-1,97*** (.28)	0,32	-1,14*** (.32)
- hoger secundair	0,53	-0,64 (.28)	0,59	-0,54 (.30)
- lager secundair	0,33	-1,12*** (.26)	0,42	-0,87* (.28)
- primair of geen (ref)	-	-	-	-
arbeidsdeelname				
- niet actief niet schoolg	1,32	0,28 (.31)	1,46	0,38 (.33)
- geregistreerd werkloos	0,82	-0,19 (.29)	0,81	-0,21 (.33)
- schoolgaand	2,76	1,02 (.45)	3,06	1,12 (.50)
- actief > 12 u (ref)	-	-	-	-
gezinssituatie				
- met kinderen	1,91	0,65* (.22)	1,36	0,31 (.24)
- met partner geen kinderen	0,72	-0,33 (.28)	0,72	-0,32 (.32)
- alleenstaand/overig (ref)	-	-	-	-
subetniciteit				
- minderheid T/M	0,68	0,38 (.26)	1,03	0,03 (.28)
- meerderheid T/M (ref)	-	-	-	-
lokale context				
- % niet-westerse allochtonen in buurt	1,01	0,01 (.00)	1,00	0,01 (.01)
religieuze beleving			4,76	1,56*** (.13)
Nagelkerke pseudo R ²	0,13		0,32	
N	3292		3225	
vrijheidsgraden	17		18	
LR χ^2	123,45 ***		303,37***	

* p < 0,01 ** p < 0,001 *** p < 0,0001.

**Tabel A.4 Logistische regressies voor het moskeebezoek van Turken en Marokkanen
(nettokansverhoudingen van wekelijks tegenover onregelmatig of geen moskeebezoek in
SPVA 1998 en 2002)**

participatie: wekelijks moskeebezoek	model 1		model 2 (met rel. bel.)	
	exp (B)	B-coëfficiënt (standaardfout)	exp (B)	B-coëfficiënt (standaardfout)
constante	-	-0,43* (.16)	-	-3,03*** (.25)
jaar van bevraging				
- 2002	0,89	-0,11 (.09)	0,92	-0,09 (.10)
- 1998	-	-	-	-
etnische groep				
- Turken	1,13	0,12 (.08)	1,20	0,18 (.09)
- Marokkanen (ref)	-	-	-	-
seks				
- vrouw	0,31	-1,18*** (.10)	0,31	-1,18*** (.10)
- man (ref)	-	-	-	-
generatie				
- 2e generatie	0,71	-0,35* (.12)	0,70	-0,36* (.13)
- tussengeneratie	0,67	-0,40** (.12)	0,67	-0,40** (.12)
- partners	0,69	-0,38 (.16)	0,68	-0,40 (.16)
- 1e generatie na 80	0,86	-0,15 (.11)	0,82	-0,20 (.12)
- 1e generatie voor 81 (ref)	-	-	-	-
opleiding (max behaald dipl)				
- tertiair	0,45	-0,79*** (.17)	0,61	-0,49* (.18)
- hoger secundair	0,54	-0,61*** (.11)	0,58	-0,55*** (.11)
- lager secundair	0,55	-0,60*** (.11)	0,62	-0,48*** (.11)
- primair of geen (ref)	-	-	-	-
arbeidsdeelname				
- niet actief niet schoolg	1,72	0,54*** (.12)	1,68	0,52*** (.12)
- geregistreerd werkloos	1,23	0,21 (.13)	1,28	0,25 (.14)
- schoolgaand	1,21	0,19 (.18)	1,20	0,18 (.19)
- actief > 12 u (ref)	-	-	-	-
gezinssituatie				
- met kinderen	2,53	0,93*** (.11)	2,2	0,82*** (.11)
- met partner geen kinderen	1,92	0,65*** (.16)	1,98	0,68*** (.17)
- alleenstaand/overig (ref)	-	-	-	-
subetniciteit				
- minderheid T/M	0,75	-0,28* (.10)	0,76	-0,28 (.11)
- meerderheid T/M (ref)	-	-	-	-
lokale context				
- % niet-westerse allochtonen in buurt 1,00		-0,00 (.00)	1,00	-0,00 (.00)
religieuze beleving			2,16	0,77*** (.06)
Nagelkerke pseudo R ²	0,16		0,24	
N	3246		3180	
Df	17		18	
LR χ^2	399,86***		612,20***	

* p < 0,01 ** p < 0,001 *** p < 0,0001.

Tabel A.5 Logistische regressies voor het lidmaatschap van religieuze verenigingen van Turken en Marokkanen (nettokansverhoudingen van lid zijn of niet in SPVA 2002)

participatie: lid religieuze organisatie	model 1		model 2 (met rel bel.)	
	exp (B)	B-coëfficiënt (standaardfout)	exp (B)	B-coëfficiënt (standaardfout)
constante	-	-4,87*** (.50)	-	-7,35*** (.84)
etnische groep				
- Turken	6,50	1,87*** (.28)	7,39	2,00*** (.33)
- Marokkanen (ref)	-	-	-	-
sekse				
- vrouw	0,32	-1,14*** (.23)	0,40	-0,91* (.30)
- man (ref)	-	-	-	-
generatie				
- 2e generatie	0,42	-0,87* (.31)	0,44	-0,83 (.44)
- tussengeneratie	0,60	-0,51 (.27)	0,62	-0,48 (.33)
- partners	0,50	-0,69 (.32)	0,59	-0,53 (.41)
- 1e generatie na 80	0,70	-0,35 (.26)	0,76	-0,28 (.31)
- 1e generatie voor 81 (ref)	-	-	-	-
opleiding (max behaald dipl)				
- tertiair	0,84	-0,17 (.39)	1,03	0,03 (.49)
- hoger secundair	0,58	-0,55 (.28)	0,48	-0,74 (.39)
- lager secundair	1,03	0,03 (.23)	1,23	0,20 (.28)
- primair of geen (ref)	-	-	-	-
arbeidsdeelname				
- niet actief niet schoolg	1,23	0,20 (.22)	1,12	0,12 (.28)
- geregistreerd werkloos	1,40	0,34 (.33)	1,64	0,49 (.39)
- schoolgaand	0,67	-0,40 (.73)	(b.e.) ^a	
- actief > 12 u (ref)	-	-	-	-
gezinssituatie				
- met kinderen	3,96	1,38*** (.36)	2,87	1,06 (.43)
- met partner geen kinderen	2,82	1,04 (.44)	1,37	0,32 (.60)
- alleenstaand/overig (ref)	-	-	-	-
subetniciteit				
- minderheid T/M	0,70	-0,36 (.31)	0,88	-0,13 (.36)
- meerderheid T/M (ref)	-	-	-	-
lokale context				
- % niet-westerse all. in buurt	1,01	0,00 (.00)	1,01	-0,00 (.01)
religieuze beleving			2,24	0,81*** (.16)
Nagelkerke pseudo R ²	0,16		0,22	
N	3434		1907	
Df	16		17	
LR χ^2	167,10***		138,73***	

* p < 0,01 ** p < 0,001 *** p < 0,0001.

a boundary estimate

Tabel A.6 Lineaire regressie voor de religieuze beleving van Turken en Marokkanen (netto-effecten op attituden ten aanzien van het belang van de islam in SPVA 1998 en 2002)

	religieuze belevingsschaal β-coëfficiënt
jaar van bevraging	
- 1998	0,03
- 2002 (ref)	-
etnische groep	
- Marokkanen	0,05*
- Turken (ref)	-
seks	
- vrouw	-0,05***
- man (ref)	-
generatie	
- 2e generatie	-0,02
- tussengeneratie	-0,02
- partners	-0,02
- 1e gen na 80	-0,02
- 1e gen voor 81 (ref)	-
opleiding	
- tertiair	-0,15***
- hoger secundair	-0,08***
- lager secundair	-0,10***
- primair of geen (ref)	-
arbeidsdeelname	
- niet actief niet schoolg	0,01
- geregistreerd werkloos	-0,03
- schoolgaand	-0,00
- actief > 12 u (ref)	-
gezinssituatie	
- met kinderen	0,12***
- met partner zonder kinderen	0,04
- alleenstaand / overig (ref)	-
subetniciteit	
- meerderheid T/M	0,03
- minderheid T/M (ref)	-
lokale context	
- % niet-westerse allochtonen in buurt	0,05***
aangepaste R ² =	0,05
N	5220
Df	17
F	17,24***

* p < 0,01 ** p < 0,001 *** p < 0,0001.

A.2 Rekenmethode

Lineaire en logistische multiële regressies met interacties

In logistische regressies zijn religieuze zelftoewijzing (moslim of niet), wekelijks moskeebezoek, en lidmaatschap van religieuze organisaties geresseerd op relevante achtergrondkenmerken, eerst zonder (in Model 1) en vervolgens met controle voor subjectieve religieuze beleving als covariaat (in Model 2). Bovendien zijn netto-effecten van de periode (1998-2002) en de context (percentage niet-westerse allochtonen in de buurt) op religiositeit getoetst, na controle voor achtergrondkenmerken. Bij de regressies van religieuze zelftoewijzing en lidmaatschap van organisaties moet het nodige voorbehoud worden gemaakt, voorzover zeer scheve verdelingen op de afhankelijke variabelen problemen van schaarse celvulling meebrengen. Het model voor lidmaatschap van religieuze verenigingen met toevoeging van religieuze beleving is bovendien op een beperkte selectie van respondenten gebaseerd ($N = 1907$) en is daardoor ook niet direct vergelijkbaar met het basismodel ($N = 3434$).

De religieuze beleving (op basis van gemiddelde schaalscores over de vier indicatoren) werd geresseerd op dezelfde achtergrond- en contextkenmerken via lineaire multiële regressie.

Om de veralgemeenbaarheid van positie- en contexteffecten te toetsen, zijn additieve lineaire en logistische regressiemodellen uitgebreid met interacties van achtergrondkenmerken met etnische groep (Turk of Marokkaan) en met periode (1998 of 2002). Dat wil zeggen dat de interactietermen één voor één aan de modellen zijn toegevoegd en opnieuw verwijderd om het aantal schaarse cellen te minimaliseren. Wanneer interacties (met etnische herkomst of met periode) niet significant bijdragen aan de statistische aangepastheid van het model, is er geen reden om de assumpties van crossculturele en crosstemporele veralgemeenbaarheid te verwerpen.

3 *Religie, etniciteit en beeldvorming*

De tweede deelvraag in deze deelstudie gaat in op migratiespecifieke factoren die van invloed kunnen zijn op de religieuze betrokkenheid van Turken en Marokkanen. In antwoord op deze deelvraag richten de analyses in dit hoofdstuk zich op het samenspel van de beleving van etnische relaties en de islambeleving. Omdat religieuze en etnische studies grotendeels langs elkaar heen lopen, zijn deze verbanden niet eerder systematisch getoetst in quasi-representatieve surveys. In wat volgt hebben we een aantal hypothesen afgeleid uit beide onderzoeksstromen, die vervolgens empirisch worden getoetst aan de hand van de meest recente SPVA 2002-data (zie deelstudie a voor referenties).

3.1 *Etnische en religieuze cultuur en identiteit*

In de migratiecontext krijgt religie een nieuwe betekenis als doorgeefluik van de etnische cultuur en als deel van de etnische identiteit van minderheden. In de literatuurstudie zijn verwachtingen geformuleerd over de rol van religie in het integratieproces van migranten vanuit parallelle onderzoeksstromen naar religie, acculturatie en identiteit. In eerste instantie geeft onderzoek naar nieuwe migrantenkerken in de Verenigde Staten de dubbele rol aan van religieuze instituties als cultuurdragers en bemiddelaars van sociale en culturele aanpassing aan de ontvangende samenleving. De culturele evenwichtsoefening van migrantenkerken sluit aan bij bevindingen uit psychologische acculturatiestudies over combinaties van cultuurbehoud en verandering in het cultuurpatroon van migranten. Acculturatie verwijst naar de culturele dimensie van integratie, of eigenlijk naar de aanpassing van migranten aan cultuurcontact in het ontvangende land. Uit onderzoek naar acculturatie blijkt dat de algemene trend in de richting gaat van minder cultuurbehoud en meer culturele aanpassing in opeenvolgende generaties. Tegelijk verloopt acculturatie ongelijkmatig, zodat sommige migranten meer vasthouden aan de etnische cultuur en andere zich meer richten op de dominante cultuur. Bovendien treedt nu eens de etnische en dan weer de dominante cultuur op de voorgrond afhankelijk van de situationele context of het gedragsdomein.

Door de scheiding tussen acculturatie- en religiestudies weten we niet in welke mate het religieuze domein, in vergelijking met andere gedragsdomeinen, onderhevig is aan acculturatie. Omdat religie echter direct raakt aan de identiteit en het voortbestaan van de gemeenschap, ligt een verhoudingsgewijs hoge weerstand tegen acculturatie in de lijn van de verwachting. In het verlengde van acculturatie in niet-religieuze gedragsdomeinen wordt echter wel een zekere mate van secularisatie verwacht voor Turken en Marokkanen in Nederland, voorzover Nederland een hogere secularisatiegraad kent dan Turkije en Marokko. Omdat acculturatie ongelijkmatig

verloopt, worden ook in de religieuze sfeer aanzienlijke individuele verschillen verwacht. Zo zullen allochtonen die over meer hulpbronnen beschikken om maatschappelijk te participeren, die minder terugvallen op etnische netwerken van wederzijdse steun, en die zich minder gediscrimineerd voelen in etnische relaties met autochtonen, het meest vatbaar zijn voor acculturatie. Concreet voorspelt de acculturatiethese dat Turken en Marokkanen minder aan religie doen naarmate zij langer in Nederland zijn, meer onderwijs hebben genoten, beter de Nederlandse taal beheersen, meer sociale contacten met autochtonen onderhouden, en minder discriminatie ervaren. Uit de analyses in hoofdstuk 2 van deze deelstudie is al gebleken dat de tweede generatie en de hoger opgeleiden onder de Turken en Marokkanen minder religieus participeren. Omdat algemene modernisering en acculturatie echter tot dezelfde voorspelling leiden, geeft deze bevinding geen uitsluitsel over het aandeel van cultuurcontact in het ontvangende land, naast algemene modernisering zoals die ook in het herkomstland plaatsvindt. In dit hoofdstuk gaan we na wat de specifieke bijdrage is van acculturatie in Nederland aan de islambeleving van Turken en Marokkanen, na controle voor achtergrondkenmerken. Omdat de SPVA-survey vooral gedragsmaten van sociale en culturele aanpassing in Nederland bevat, wordt in de analyses regelmatig de term sociale integratie in plaats van acculturatie gebruikt. Daarmee wordt dus niet de sociale integratie in de geloofsgemeenschap bedoeld, zoals gebruikelijk in religiestudies, maar de integratie in de (geseculariseerde) ontvangende samenleving.

Wanneer religieus verschil samenvalt met etnische scheidslijnen, zijn etnische en religieuze identiteiten doorgaans nauw verweven. Voor de eerste generatie staat religie nog in het teken van primordiale familiale en etnische banden met het herkomstland. Voor de tweede generatie zijn die banden echter losser en zijn meervoudige etnische (of religieuze) en nationale identiteiten de regel. Sociaal-psychologisch onderzoek benadrukt dan ook situationele variaties in patronen van identificatie en tegenidentificatie. Hoewel religieuze identiteiten in sociaal-psychologische experimenten niet afzonderlijk onderzocht zijn, kan religie, net als taal en cultuur, het onderscheid markeren tussen de etnische *in-group* en *out-groups*. Daarom wordt vanuit sociale-categorisatie- en sociale-identiteitstheorieën verwacht dat religie aan belang wint als bron van zelfstereotypering en zelfwaardergevoel wanneer de *in-group* in etnisch en religieus opzicht in de minderheidspositie verkeert ten opzichte van dominante *out-groups*. Voor Turken en Marokkanen in Nederland kan de moslimidentiteit een moreel ijkpunt en tegenwicht bieden tegen het maatschappelijk machtsoverwicht van autochtonen, en aldus hun zelfwaardergevoel beschermen. Daarom valt te verwachten dat een hoge mate van etnische identificatie bij Turken en Marokkanen gepaard gaat met een sterke betrokkenheid bij de islam als positief onderscheidend etnisch kenmerk in Nederland.

In laatste instantie impliceren modellen van etnische competitie en groepsconflict dat het belang van de islam nog verder zal toenemen wanneer Turken en Marokkanen zich als moslims bedreigd of gediscrimineerd weten. Meer algemeen vinden sociaal-psychologen dat groepsidentiteiten meer op de voorgrond treden door etnische reactievorming in competitieve of conflictueuze groepsrelaties. In het verlengde van etnische reactievorming kan ook religie als compensatie dienen voor negatieve ervaringen van discriminatie, vooroordeel of cultuurconflict met dominante waarden en normen in de ontvangende samenleving. Bijgevolg verwachten we dat negatieve beeldvorming en ervaringen van discriminatie in relaties met autochtonen samengaan met een verhoogde religieuze betrokkenheid van Turken en Marokkanen in Nederland.

Kortom, de verwachte invloed van acculturatie ligt in de lijn van de algemene secularisatiethese. Daarentegen gaan te verwachten effecten van etnische identificatie en reactievorming in de richting van religieuze bestendiging, en zelfs heropleving. De 'eticisering' van religie in de migratie doorkruist dus een algemene tendens naar secularisatie.

3.2 Etniciteit en beeldvorming gemeten

Uit de bestaande literatuur zijn hypothesen afgeleid over 'de invloed van' migratiespecifieke factoren zoals acculturatie, etnische identiteit en ervaren discriminatie op de islambeleving. Dit sluit niet uit dat etniciteit en religie elkaar wederzijds beïnvloeden, alleen ligt het accent hier op de verklarende waarde van etnische relaties voor verschillen in religieuze betrokkenheid. De causale richting van verbanden is echter niet empirisch doorslaggevend in cross-sectionele analyses (i.e. analyses op basis van één tijdsdoorsnede). Alle causale inferenties op basis van onze analyses zijn dus enkel en alleen theoretisch geïnformeerd vanuit de geschetste onderzoeksliteratuur (zie Rekenmethode, bijlage B.2, voor een toelichting bij de benadering van causaliteit).

Concreet is voor deze analyses alleen gebruikgemaakt van de meest recente SPVA 2002. Omdat de meeste vragen met betrekking tot etniciteit en beeldvorming alleen zijn voorgelegd aan 'hoofden van huishoudens' beperken de analyses in dit hoofdstuk zich, anders dan in hoofdstuk 2, tot deze, in het geval van Turken en Marokkanen overwegend mannelijke, subpopulatie. Bijgevolg zijn Turkse en Marokkaanse vrouwen hier niet representatief vertegenwoordigd. Net als in hoofdstuk 2 varieert de leeftijd van de respondenten tussen 18 en 60 jaar en is gebruikgemaakt van gewogen data.

Vier typen enkelvoudige en samengestelde metingen zijn in de analyses betrokken. De samengestelde metingen komen overeen met de schalen voor beeldvorming, etni-

sche identificatie en sociale integratie in de laatste minderhedenrapportage van het SCP (Dagevos en Schellingerhout 2003; Van Praag 2003). Tabel B.1 in bijlage B geeft de validiteit en de betrouwbaarheid weer van de gebruikte schalen voor Turken en Marokkanen (zie Rekenmethode B.2).

Het eerste type metingen geldt de beeldvorming van allochtonen over autochtoon Nederland. De meting is tweeledig. Enerzijds is de ervaren acceptatie gemeten aan de hand van vier positieve en drie negatieve stellingen over culturele openheid, rechten en kansen voor buitenlanders in Nederland. Respondenten kregen het volgende lijstje voorgelegd. Zij gaven hun mening op een vijf-puntsschaal van helemaal oneens tot helemaal eens:

- Als buitenlander krijg je alle kansen.
- Nederland is gastvrij.
- Als buitenlander word je rechtvaardig behandeld.
- Nederland staat open voor buitenlandse culturen.
- Allochtonen worden in Nederland niet geaccepteerd.
- Nederland staat vijandig tegenover buitenlanders.
- In Nederland zijn er voor buitenlanders veel beperkingen.

Beeldvorming is nog op een tweede manier gemeten. Behalve de ervaren acceptatie in Nederland is ook de positieve en negatieve stereotypering van Nederlanders door allochtonen nagegaan. De meting van stereotypering berust op attributies van acht positieve en vier negatieve persoonskenmerken aan Nederlanders. Op een vijf-puntsschaal gaven respondenten aan of zij het daarmee eens of oneens waren:

- Nederlanders zijn gezellig.
- Nederlanders zijn eerlijk.
- Nederlanders zijn beleefd.
- Nederlanders zijn gastvrij.
- Nederlanders zijn netjes.
- Nederlanders zijn verdraagzaam.
- Nederlanders zijn hulpvaardig.
- Nederlanders zijn vriendelijk.
- Nederlanders zijn gierig.
- Nederlanders zijn bemoeizuchtig.
- Nederlanders zijn wantrouwig.
- Nederlanders zijn gesloten.

Op basis van factoranalyse zijn drie betrouwbare en valide samengestelde schalen gevormd: de stellingen over Nederland vormen samen één dimensie Ervaren acceptatie; de stereotypemetingen vormen twee afzonderlijke dimensies voor Positieve en Negatieve stereotypering (Van Praag 2003). De subschalen hebben een goede betrouwbaarheid (behalve negatieve stereotypering) en validiteit voor Turken en

Marokkanen. Zij vormen samen één gemeenschappelijke tweede-ordefactor (positieve) Beeldvorming (zie tabel B.1).

Het tweede type vragen betreft ervaringen van discriminatie op persoonlijk niveau en op groepsniveau. Respondenten gaven aan hoe vaak zij zich als persoon of als groep gediscrimineerd voelen op een vijf-puntsschaal van nooit tot zeer vaak. Deze twee vragen vormen een samengestelde index Ervaren discriminatie als tegenpool van (positieve) Beeldvorming in tweede-ordefactoranalyse (zie tabel B.1).

Het derde type vragen geldt de oriëntaties op de etnische *in-group*. Zo is aan Turken en Marokkanen gevraagd of zij zich meer Turk/Marokkaan of meer Nederlander voelen. Zij konden antwoorden op een schaal van helemaal Nederlander tot helemaal Turk/Marokkaan. Daarnaast is ook nog gevraagd of zij lid zijn van Turkse of Marokkaanse verenigingen. Beide vragen geven de mate van Etnische oriëntatie aan en komen samen op één tweede-ordefactor terecht (zie tabel B.1).

De vierde en laatste meting die verband houdt met opvattingen over etnische relaties, betreft de sociale integratie in de Nederlandse samenleving. De meting is opnieuw tweeledig. Enerzijds zijn vier vragen gesteld naar de beheersing en het gebruik van de Nederlandse taal:

- Spreekt u met uw partner Nederlands? (van 1 = nooit tot 3 = vaak of altijd)
- Spreekt u met uw kinderen Nederlands? (idem)
- Heeft u moeite om de Nederlandse taal te spreken?
(van 1 = altijd of vaak tot 3 = nooit)
- Heeft u moeite om de Nederlandse taal te lezen? (idem)

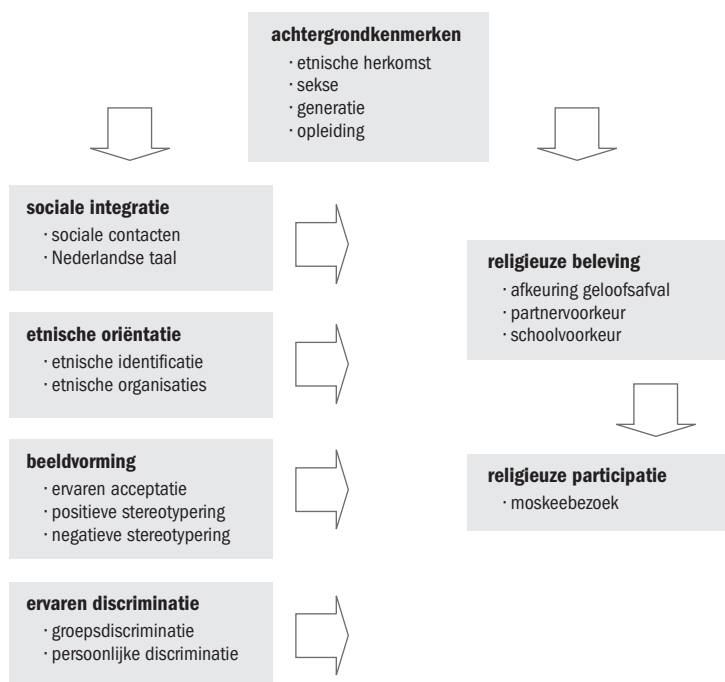
Anderzijds is gepeild naar de informele sociale contacten met autochtonen, en omgekeerd naar de sociale afstand ten aanzien van autochtonen:

- Ontvangt u wel eens bezoek van (blanke) Nederlandse vrienden of burens?
(van 1 = nooit tot 3 = vaak)
- Heeft u in uw vrije tijd meer contact met (blanke) Nederlanders of meer met Turken/Marokkanen?
(van 1 = alleen Turken/Marokkanen tot 4 = meer Nederlanders)
- Vindt u het vervelend als uw kind veel Nederlandse vrienden of vriendinnen heeft?
(van 1 = heel vervelend tot 5 = helemaal niet)
- Vindt u het vervelend als uw kind een Nederlandse partner kiest? (idem)

De vragen over sociale integratie vormen twee valide en betrouwbare samengestelde schalen voor Contacten met Nederlanders en Nederlandse taal (Dagevos en Schellingerhout 2003). Beide subschalen verwijzen naar Sociale integratie en komen samen terecht tegenover Etnische oriëntatie in tweede-ordefactoranalyse (zie tabel B.1).

De tweede-ordefactoren van opvattingen over etnische relaties leveren vier schalen op voor positieve beeldvorming, ervaren discriminatie, etnische oriëntatie en sociale integratie. Deze schalen zijn vervolgens gerelateerd aan de religieuze beleving en participatie (i.e. moskeebezoek) in multiële regressies met controle voor centrale achtergrondkenmerken, zoals etnische herkomst, sekse, onderwijsniveau en generaties (zie tabel B.2 en B.3 in bijlage B). Figuur 3.1 geeft de plaatsing weer van variabelenclusters in het hypothetisch model met invloeden van etniciteit en beeldvorming op de islambeleving. Om bruto- en netto-effecten van opvattingen over etnische relaties te onderscheiden zijn stapsgewijze modellen getoetst zonder (Model 1) en met controle voor achtergrondkenmerken (Model 3). Daarnaast zijn afzonderlijke deelmodellen getoetst voor beeldvorming, discriminatie, etnische identiteit en sociale integratie (Model 2a, b, c en d). In een laatste stap is het volledige additieve model (Model 3) uitgebreid naar modellen met indirecte effecten (mediatie) en interactie-effecten (moderatie) (zie Rekenmethode, bijlage B.2).

Figuur 3.1 Hypothetisch model met invloeden van etniciteit en beeldvorming op de islambeleving

3.3 Effecten op religiositeit

In hun geheel bieden de regressiemodellen empirische steun voor de verwachte verbanden tussen de beleving van etnische relaties en de islambeleving van Turkse en Marokkaanse moslims. Zo verklaart de bruto-invloed van de opvattingen over etnische relaties (in Model 1 zonder controle voor achtergrondkenmerken) 17% van de totale variantie in religieuze beleving en 12% van de variantie in religieuze participatie. Na controle voor achtergrondkenmerken in Model 3 blijft de globale invloed van de opvattingen over etnische relaties op de religieuze beleving nagenoeg ongewijzigd, maar de gedragseffecten op de religieuze participatie nemen gevoelig af. Dat laatste betekent dat verbanden tussen opvattingen over etnische relaties en moskeebezoek deels terug te voeren zijn op voorafgaande achtergrondkenmerken die zowel etnische als religieuze keuzen beïnvloeden. Het volledige model met achtergrondvariabelen (in Model 3) verklaart respectievelijk 20% en 23% van de totale variantie in religieuze beleving en participatie. Modellen met achtergrondkenmerken én opvattingen over etnische relaties hebben dus een duidelijk toegevoegde verklarende waarde voor de religieuze beleving, in vergelijking met de modellen in hoofdstuk 2. De verklarende meerwaarde is echter beperkt voor de religieuze praktijk. In paragraaf 3.3.1 tot en met 3.3.4 bespreken we achtereenvolgens associaties van de islambeleving met etnische oriëntatie, sociale integratie, beeldvorming en ervaren discriminatie.

3.3.1 Etnische oriëntatie

Vanuit de etnisch-religieuze identiteit van moslimminderheden werd verwacht dat wie meer gericht is op de Turkse of Marokkaanse identiteit, ook meer religieus betrokken is. We vinden dat etnische identificatie en deelname aan het etnisch verenigingsleven inderdaad positief samenhangen met religiositeit (zie tabel B.2 en B.3). Bovendien blijven de netto-effecten van etniciteit significant na controle voor achtergrondkenmerken (zie tabel B.2 en B.3). Wel verloopt het effect van etniciteit op de religieuze participatie via de subjectieve beleving (zie tabel B.3): wie zich sterker etnisch identificeert, hecht meer belang aan de islam, wat tot uiting komt in regelmatig moskeebezoek.

Alleen voor onderwijs worden significante indirecte effecten gevonden op religiositeit. Indirecte effecten via een verminderde etniciteit versterken de directe negatieve effecten van een stijgend onderwijsniveau op de religieuze betrokkenheid. Hoger opgeleide moslims identificeren zich dus minder met de etnische *in-group* en zijn ook minder vaak lid van etnische organisaties dan lager opgeleiden. Onder meer door hun lossere etnische binding zijn zij ook minder betrokken bij de islam.

Tot slot is er nog een significant interactie-effect met etnische herkomst. Alleen Marokkaanse moslims die meer etnisch georiënteerd zijn, hechten ook meer belang

aan de islam. Bij Turkse moslims daarentegen maakt de etnische oriëntatie geen significant verschil in hun islambeleving. Blijkbaar staat de islambeleving van Turken los van hun etnische identificatie en van de participatie in Turkse verenigingen. Wellicht gaat het hier om een combinatie van pre- en postmigratiefactoren die eigen zijn aan het Turkse nationalisme (Tapper 1991).

3.3.2 *Sociale integratie*

Vanuit acculturatiestudies werd verwacht dat de sociale integratie van Turken en Marokkanen in Nederland gepaard gaat met secularisatie. Bijgevolg zou wie beter Nederlands kent en wie meer contacten heeft met autochtonen, minder religieus betrokken zijn. Dezelfde voorspelling kan ook worden beargumenteerd vanuit maatschappelijke uitsluiting. Wie niet goed Nederlands kent en weinig contact heeft met autochtonen mist immers de nodige hulpbronnen (menselijk en sociaal kapitaal) om volwaardig te participeren aan de Nederlandse samenleving, en kan in de etnisch-religieuze sfeer een plaatsvervangend aanbod aan sociale rollen en steun vinden.

Zoals verwacht zijn Turken en Marokkanen inderdaad minder religieus betrokken naarmate zij meer sociaal geïntegreerd zijn in Nederland (zie tabel B.2 en B.3). Dit effect houdt stand na controle voor achtergrondkenmerken (zie tabel B.2 en B.3). Verder is de sociale integratie in de ontvangende samenleving zowel direct als indirect, via de subjectieve beleving van religie, van invloed op de religieuze participatie (zie tabel B.3): wie de Nederlandse taal beter beheerst en meer sociale contacten met autochtonen onderhoudt, hecht minder belang aan de islam, en gaat bijgevolg ook minder naar de moskee.

Daarbij komen nog significante directe én indirecte effecten van opleiding, sekse en etnische herkomst op religiositeit (zie tabel B.2 en B.3). Zo hechten Marokkanen meer belang aan de islam dan Turken; bezoeken mannen vaker de moskee dan vrouwen; en zijn hoger opgeleiden minder religieus betrokken. Bovendien zijn Marokkanen wat meer sociaal geïntegreerd dan Turken (vooral dankzij hun betere taalkennis); mannen wat meer dan vrouwen; en hoger opgeleiden veel meer dan lager opgeleiden. Bijgevolg zijn verschillen in etnische herkomst, sekse en onderwijsniveau zowel direct als indirect, via de mate van sociale integratie, van invloed op religiositeit. Waar directe en indirecte effecten van etnische herkomst en sekse elkaar grotendeels opheffen, blijken directe en indirecte effecten van onderwijs elkaar echter te versterken. Kortom, de onderwijsparticipatie van Turken en Marokkanen vermindert de religieuze betrokkenheid zowel direct, als indirect via een betere sociale integratie: wie hoger opgeleid is, kent beter Nederlands en heeft meer omgang met autochtonen, en is mede daardoor minder betrokken bij de islam.

Tot slot nuanceren significante interacties tussen sociale integratie en etnische herkomst de invloed van integratie op religiositeit: Nederlandse taalkennis en contac-

ten met autochtonen maken duidelijk nog meer verschil in de islambeleving van Turken dan in die van Marokkanen. Waarschijnlijk speelt hier vooral het opvallende taalbehoud van veel Turken in vergelijking met Marokkanen een rol. Verder zijn de gedragsgevolgen van de islambeleving voor de regelmaat van het moskeebezoek ook wat sterker voor Turken dan voor Marokkanen. Ondanks deze nuanceringen moeten we concluderen dat zowel Turken als Marokkanen met een hogere acculturatiegraad beduidend minder religieus participeren.

3.3.3 *Beeldvorming*

Er waren twee redenen om te verwachten dat de beeldvorming van Nederland en de Nederlanders van invloed is op de islambeleving van Turken en Marokkanen. Ten eerste leiden negatieve percepties van non-acceptatie tot weerstand tegen acculturatie bij allochtonen. En ten tweede verhogen negatieve ervaringen van culturele dreiging de betrokkenheid bij de islam als etnisch-religieuze identiteit. Anders dan verwacht is er geen significant effect van beeldvorming op de religieuze participatie (zie tabel B.3). Ook het verwachte effect op de religieuze beleving krijgt weinig steun. Het nettototaaleffect van beeldvorming (na controle voor achtergrondkenmerken) gaat weliswaar in de verwachte richting, maar verdwijnt in het volledige model met etnische oriëntatie en sociale integratie (zie tabel B.2). Blijkbaar hechten Turken en Marokkanen nog wat meer belang aan de islam wanneer zij zich minder geaccepteerd voelen in Nederland en wanneer zij van Nederlanders een minder positief (maar nog steeds overwegend positief!) beeld hebben. Hoewel een schijnverband niet uit te sluiten is, kan de beeldvorming wel indirect van invloed zijn op de islambeleving via etnische identificatie: wie een minder positief beeld heeft van de etnische relaties tussen allochtoon en autochtoon, oriënteert zich meer exclusief op de etnische *in-group* en hecht bijgevolg ook meer belang aan de islam. Deze *post-hoc* interpretatie ligt in de lijn van de verwachte etnisch-religieuze reactievorming. In het licht van etnische verschillen in associaties tussen etniciteit en religie geldt deze interpretatie vooral voor Marokkanen.

3.3.4 *Ervaren discriminatie*

Om dezelfde redenen van weerstand tegen acculturatie en etnische reactievorming verwachten we dat ook ervaringen van discriminatie de religieuze betrokkenheid verhogen. Maar het netto-effect van ervaren discriminatie op de religieuze participatie is evenmin significant (zie tabel B.3) en ook het netto-effect op de religieuze beleving (na controle voor achtergrondkenmerken) verdwijnt in het volledige model. Toch is het nettototaaleffect van ervaren discriminatie op de beleving significant in de verwachte richting (zie tabel B.2). Turken en Marokkanen die zich persoonlijk en als groep meer gediscrimineerd voelen, hechten wat meer belang aan de islam. Dit kan duiden op een schijnverband of op mediatie door etnische identificatie: wie zich meer gediscrimineerd voelt in Nederland, zou zich meer op de etnische *in-group*

richten, en bijgevolg meer belang hechten aan de islam. Al geldt de associatie tussen etniciteit en religie alleen voor Marokkanen.

3.4 Conclusie: religie, cultuur en identiteit

Wat weten we nu over de rol van migratiespecifieke factoren in de islambeleving van Turken en Marokkanen anno 2002? Is de islam vatbaar voor acculturatie in het contact met een sterk geseclariseerde Nederlandse samenleving? Of is het tegendeel het geval namelijk dat de islam als etnisch-religieuze identiteit nog aan belang wint in Nederland? Wanneer we de verwachte verbanden tussen migratie en religie op de toekomst projecteren, komen we uit bij tegenstrijdige religieuze trends. Zo moeten we in geval van acculturatie een trend naar meer secularisatie waarnemen. In het alternatieve geval van weerstand tegen acculturatie is religieuze bestendiging de meest waarschijnlijke uitkomst. En in het laatste geval van etnisch-religieuze reactivering behoort ook een omgekeerde trend naar religieuze revitalisatie tot de mogelijkheden.

Voor een goed begrip van de resultaten is het van belang om voor ogen te houden dat secularisatie hier niet verwijst naar wat in hoofdstuk 2 de religieuze zelftoewijzing is genoemd. Voor de overgrote meerderheid van Turken en Marokkanen is hun moslim-identiteit een gegeven en is geen moslim zijn geen optie. Wat secularisatie dan wel betekent is dat die moslimidentiteit niet naadloos voorspelt wat moslims denken en doen: de islam vormt niet langer de spil van de subjectieve beleving en de dagelijkse bezigheden van veel moslims. De metingen van religieuze beleving en participatie in SPVA 2002 (zie hoofdstuk 2) gelden als empirische graadmeter van secularisatie: er is sprake van secularisatie wanneer moslims minder regelmatig de moskee bezoeken, of wanneer zij minder belang hechten aan de islam in het gezin, de opvoeding en de samenleving.

Als we in eerste instantie de meest robuuste bevindingen in ogenschouw nemen, dan wint de secularisatiethese: onderwijs en sociale integratie zijn samen de beste voorspellers van de religiositeit van Turken en Marokkanen. Wie meer onderwijs heeft genoten, wie de Nederlandse taal beter beheerst en vaker gebruikt, en wie minder sociale afstand ervaart en meer informele sociale contacten met autochtonen onderhoudt, hecht beduidend minder belang aan de islam en bezoekt ook minder regelmatig de moskee. De invloed van onderwijsparticipatie op religie ligt in de lijn van algemene modernisering. Maar de toegevoegde verklarende waarde van sociale integratie toont aan dat ook migratiespecifieke factoren een rol spelen: het contact met een overwegend seculiere dominante cultuur in Nederland werkt secularisatie in de hand. Wie hoger opgeleid is, heeft niet alleen sociaal-economisch betere kansen maar vindt ook in sociaal-cultureel opzicht meer aansluiting bij de Nederlandse samenleving. Bijgevolg leidt de onderwijsparticipatie van Turken en Marokkanen

niet alleen direct, maar ook indirect via cultuurcontact, tot een afname van de religieuze betrokkenheid.

Tegelijk wijst het associatiepatroon in de data op het belang van de factor etniciteit in de islambeleving. Wie zich sterker etnisch identificeert en wie actief is in etnische verenigingen, hecht doorgaans ook meer belang aan de islam. Maar etniciteit maakt geen verschil in het moskeebezoek. De invloed van de etnische oriëntatie op de islambeleving wijst op de verwevenheid van etnische en religieuze identiteiten. Niet alleen maakt de islam deel uit van primaire etnische banden met het herkomstland in de eerste generatie, maar ook in de tweede generatie blijft de islam van belang als positief onderscheidende identiteit in Nederland. Wanneer etnische relaties met autochtonen bovendien als gesloten of vijandig worden ervaren, kan de islam nog aan belang winnen als gevolg van etnisch-religieuze reactievorming. Deze laatste verwachting vindt enige steun in de zwakke totaaleffecten van beeldvorming en ervaren discriminatie op de islambeleving. Deze effecten gelden echter alleen het subjectieve belang van de islam en niet het moskeebezoek. Bovendien voegen zij niets toe aan het effect van etnische oriëntatie in het volledige model. Wellicht verloopt de invloed van negatieve beeldvorming en ervaren discriminatie op religie indirect: wie etnische relaties met autochtonen minder positief ervaart, richt zich meer op de etnische *in-group*, en hecht bijgevolg ook meer belang aan de islam.

Als we alle bevindingen op een rij zetten dan luidt de voorlopige conclusie dat de islam in Nederland in de toekomst te maken krijgt met gelijktijdige tendensen naar secularisatie én etnisch-religieuze reactievorming. Beide tendensen staan echter niet op gelijke voet, aangezien de seculariserende effecten van onderwijs en integratie de meeste variantie verklaren. Bovendien treffen effecten van onderwijs en integratie niet alleen de religieuze beleving maar ook de praktijk. Uiteraard is het niet uit te sluiten dat een verdere verharding van de etnische verhoudingen in Nederland op termijn kan leiden tot een trendbreuk (Van Praag 2003).

Tot slot is de nodige voorzichtigheid geboden bij de generalisering van verbanden tussen islam, integratie en etniciteit naar Turken én Marokkanen. Een eerste nuancering betreft de associatie tussen sociale integratie en secularisatie: die is (nog) sterker voor Turken dan voor Marokkanen. Blijkbaar maken moeilijkheden met de Nederlandse taal en beperkte contacten met autochtonen voor Turken (nog) meer verschil in hun islambeleving dan voor Marokkanen. Vooral de beheersing en het gebruik van de Nederlandse taal winnen bij Turken minder snel terrein. Dit zet wellicht een rem op de secularisatie van een deel van de Turkse gemeenschap. Een tweede nuancering geldt de associatie tussen etniciteit en religie: blijkbaar is de factor etniciteit alleen voor Marokkanen significant. Voor Turken daarentegen maken de Turkse identiteit en de deelname aan Turkse organisaties geen nettoverschil in hun islambeleving. Deze dissociatie gaat in tegen de verwachting van nauw verweven

etnische en religieuze identiteiten. Een mogelijke verklaring is de invloed van seculiere natievorming in Turkije op de etnisch-nationale identiteit van Turken (Tapper 1991). Een aanvullende verklaring is de bewuste ontkoppeling van de islam in Nederland ten aanzien van etnisch-culturele banden met Turkije (Sunier 1996). In elk geval betekent de Turkse uitzondering op de regel van etnisch-religieuze reactievorming een streep door gemakkelijke generaliseringen over de islambeleving in Nederland.

Bijlage B Bijlagen bij hoofdstuk 3

**Tabel B.1 Beeldvorming en etniciteit: vragen, antwoordcategorieën, betrouwbaarheid en validiteit
(interne consistenties α en ladingen λ in principale-componentenanalyse met varimaxrotatie)**

items en schalen ^a	% verkl. variantie/ λ	α Turk	α Marokkaan
SPVA 2002 ('hoofden van huishoudens')			
<i>positieve beeldvorming</i>			
ervaren acceptatie (van 1 = helemaal oneens tot 5 = helemaal eens)	35,1%	,66	,69
- als buitenlander krijg je alle kansen (+)	,69	(n = 7)	(n = 7)
- Nederland is gastvrij (+)	,57		
- als buitenlander word je rechtvaardig behandeld (+)	,67		
- Nederland staat open voor buitenlandse culturen (+)	,52		
- allochtonen worden in Nederland niet geaccepteerd (-)	,60		
- Nederland staat vijandig tegenover buitenlanders (-)	,62		
- in Nederland zijn er voor buitenlanders veel beperkingen (-)	,40		
positieve stereotypering (van 1 = helemaal oneens tot 5 = helemaal eens)	36,6%	,72	,76
- Nederlanders zijn gezellig (+)	,50	(n = 8)	(n = 8)
- Nederlanders zijn eerlijk (+)	,63		
- Nederlanders zijn beleefd (+)	,66		
- Nederlanders zijn gastvrij (+)	,58		
- Nederlanders zijn netjes (+)	,55		
- Nederlanders zijn verdraagzaam (+)	,56		
- Nederlanders zijn hulpvaardig (+)	,66		
- Nederlanders zijn vriendelijk (+)	,67		
negatieve stereotypering (van 1 = helemaal eens tot 5 = helemaal oneens)	35,2%	,34	,39
- Nederlanders zijn gierig (-)	,55	(n = 4)	(n = 4)
- Nederlanders zijn bemoeizuchtig (-)	,65		
- Nederlanders zijn wantrouwig (-)	,66		
- Nederlanders zijn gesloten (-)	,49		
ervaren discriminatie			
- groepsdiscriminatie (van 1 = nooit tot 5 = zeer vaak)	-	-	-
- persoonlijke discriminatie (van 1 = nooit tot 5 = zeer vaak)	-	-	-
etnische oriëntatie			
etnische identificatie (van 1 = helemaal Nederlander tot 5 = helemaal Turk/Marokkaan)	-	-	-
- etnische organisaties (1 = lid, 0 = geen lid)	-	-	-
<i>sociale Integratie</i>			
contacten met Nederlanders	48,1%	,59	,63
- bezoek van Nederlandse vrienden of burens? (1 = nooit, 2 = soms, 3 = vaak)	,77	(n = 4)	(n = 4)
- meer contact met Nederlanders of meer met Turken / Marokkanen? (van 1 = alleen Turken / Marokkanen tot 4 = meer Nederlanders)	,79		
- vervelend als kind veel Nederlandse vrienden of vriendinnen heeft? (-) (van 1 = heel vervelend tot 5 = helemaal niet vervelend)	,55		
- vervelend als kind een Nederlandse partner kiest? (-) (idem)	,64		
Nederlandse taal (1 = nooit, 2 = soms, 3 = vaak of altijd)	47%	,63	,58
- spreekt u met uw partner Nederlands?	,60	(n = 4)	(n = 4)
- spreekt u met uw kinderen Nederlands?	,63		
- heeft u moeite om de Nederlandse taal te spreken? (-)	,74		
- heeft u moeite om de Nederlandse taal te lezen? (-)	,76		

a Voor meer achtergrond bij de schaalconstructie, zie Van Praag (2003) en Dagevos en Schellingerhout (2003). Ladingen en verklaarde varianties verwijzen naar eerste-ordefactoren op itemniveau. Op basis van tweede-ordefactoranalyse zijn vier unipolaire schalen geconstrueerd.

(-) Item is omgekeerd gecodeerd met het oog op schaalvorming.

Tabel B.2 Effecten van etniciteit en beeldvorming op de religieuze beleving van Turken en Marokkanen (stapsgewijze lineaire regressies SPVA 2002, hoofden van huishoudens)

religieuze beleving	model 1	model 2a	model 2b	model 2c	model 2d	model 3
<i>beleving van etnische relaties</i>						
- etnische oriëntatie	,12***	,26***				,12***
- sociale integratie	-,33***		-,38***			-,32***
- positieve beeldvorming	-,02			-,12***		-,05
- ervaren discriminatie	,05				,09***	,03
<i>achtergrondkenmerken</i>						
<i>etnische groep</i>						
- Marokkanen		,15***	,17***	,15***	,13***	,18***
- Turken (ref)		-	-	-	-	-
<i>sekse</i>						
- man		,08*	,05	,08*	,08*	,05
- vrouw(ref)		-	-	-	-	-
<i>opleiding</i>						
- tertiair		-,17***	-,09***	-,21***	-,21***	-,09***
- hoger secundair		-,06	,01	-,09***	-,10***	,01
- lager secundair		-,08	-,02	-,12***	-,12***	-,02
- primair of geen (ref)		-	-	-	-	-
<i>generatie</i>						
- 2e generatie		-,03	-,03	-,03	-,03	-,03
- tussengeneratie		,03	,03	,02	,02	,03
- partners		,00	-,00	,00	,00	-,00
- 1e gen na 80		-,01	-,00	,00	-,00	-,01
- 1e gen voor 81 (ref)		-	-	-	-	-
<i>verklaarde variantie</i>						
- aangepaste R ²	,17	,13	,19	,08	,07	,20
- N	1513	1513	1513	1513	1513	1513
- vrijheidsgraden	4	10	10	10	10	13
- F	73,9***	23,2***	35,93***	13,77***	12,79***	29,92***

* p < 0,01 ** p < 0,001 *** p < 0,0001.

Tabel B.3 Effecten van etniciteit en beeldvorming op het moskeebezoek van Turken en Marokkanen (stapsgewijze lineaire regressies SPVA 2002, hoofden van huishoudens)

religieuze participatie: frequentie van moskeebezoek	model 1	model 2a	model 2b	model 2c	model 2d	model 3	model 4
<i>beleving van etnische relaties</i>							
- etnische oriëntatie	0,08*	0,19***				0,08*	0,06
- sociale integratie	-0,31***		-0,29***			-0,25***	-0,18***
- positieve beeldvorming	-0,03			-0,01		-0,04	-0,05
- ervaren discriminatie	0,02				0,03	0,01	0,01
<i>achtergrondkenmerken</i>							
<i>etnische groep</i>							
- Marokkanen		-0,05	-0,03	-0,06	-0,06*	-0,04	-0,08**
- Turken (ref)		-	-	-	-	-	-
<i>sekse</i>							
- man		0,34***	0,32***	0,34***	0,34***	0,32***	0,31***
- vrouw(ref)		-	-	-	-	-	-
<i>opleiding</i>							
- tertiair		-0,13***	-0,07*	-0,16***	-0,16***	-0,07*	-0,05
- hoger secundair		-0,11***	-0,05	-0,13***	-0,13***	-0,05	-0,05
- lager secundair		-0,13***	-0,08**	-0,15***	-0,16***	-0,08*	-0,07*
- primair of geen (ref)		-	-	-	-	-	-
<i>generatie</i>							
- 2e generatie		-0,03	-0,04	-0,03	-0,04	-0,04	-0,03
- tussengeneratie		-0,02	-0,02	-0,02	-0,02	-0,02	-0,03
- partners		0,00	-0,00	0,00	0,00	-0,00	-0,00
- 1e gen na 80		0,04	0,04	0,04	0,04	0,04	0,04
- 1e gen voor 81 (ref)		-	-	-	-	-	-
religieuze beleving							0,22***
<i>verklaarde variantie</i>							
- aangepaste R ²	0,12	0,19	0,22	0,15	0,15	0,23	0,27
- N	1516	1516	1516	1516	1516	1516	1516
- vrijheidsgraden	4	10	10	10	10	13	14
- F	51,02***	34,63***	43,49***	27,46***	27,57***	34,40***	39,15***

* p < 0,01 ** p < 0,001 *** p < 0,0001.

B.2 Rekenmethode

Toelichting bij de notie causaliteit in verklarende modellen met etniciteit en beeldvorming

Deze bijlage is bedoeld als *caveat* bij de status van causale inferenties in dit hoofdstuk. Hoewel bevindingen worden geïnterpreteerd als evidentie voor of tegen ‘de invloed van’ de beleving van etnische relaties op de islambeleving, is de causale richting van verbanden empirisch onbeslisbaar op basis van de beschikbare cross-sectionele data. Causale inferenties zijn dus onvermijdelijk theoriegestuurd. Een goede theorie preciseert hoe een causaal verband precies totstandkomt en heeft bijgevolg weerlegbare implicaties naar te verwachten associatiepatronen (King et al. 1994).

Een bijkomende complicatie is dat sociaal-psychologische metingen typisch verwijzen naar subjectieve identiteiten, percepties of houdingen. Antwoorden op dergelijke attitudevragen zijn niet meer dan momentopnamen van de subjectieve zelfbeleving en zelfpresentatie van participanten tijdens het interview. Zij moeten dan ook met de nodige voorzichtigheid worden geïnterpreteerd.

Waarom is het dan toch van belang om opvattingen over etnische relaties in de analyse van religiositeit te betrekken? De belangrijkste reden is dat zij licht kunnen werpen op zogenoemde micromechanismen die aan de basis liggen van systematische verbanden tussen achtergrondkenmerken en religieuze keuzen. Vanuit het oogpunt van de theorievorming over hoe verbanden totstandkomen, betekent de directe meting van opvattingen van etnische relaties een belangrijke stap vooruit (Goldthorpe 2001). Vertaald naar statistische analyses vereist de toetsing van interveniërende processen de toevoeging van opvattingen over etnische relaties aan stapsgewijze regressies van religie op achtergrondkenmerken.

De opzet van analyses in dit hoofdstuk volgt de klassieke Lazarsfeldiaanse benadering van causaliteit als robuuste associatie. In technische zin worden causale inferenties weerlegd door de identificatie van schijnverbanden in zogenoemde causale-kettingmodellen (Cox en Wehrmut 2001). Inhoudelijk worden sociaal-psychologische aspecten van etnische relaties opgevat als mediërende variabelen tussen de structurele positie van minderheden enerzijds en hun religiositeit anderzijds. Alleen als netto-effecten van etniciteit op religie standhouden na controle voor achtergrondkenmerken, is er geen empirische reden om een hypothetisch causaal verband te verwerpen.

Aanpak van factoranalyses en multiële regressies

De beeldvormingschalen voor Ervaren Acceptatie, Positieve en Negatieve Stereotypering zijn ontleend aan Van Praag (2003); de schalen voor Nederlandse taalbeheersing en Contact met Nederlanders zijn gevalideerd door Dagevos en Schellingerhout (2003). In een eerste stap is de unidimensionaliteit van deze schalen bevestigd in factoranalyse (principale-componentenanalyse of PCA met varimaxrotatie) op de Turkse en Marokkaanse SPVA's 2002 (verklaarde varianties tussen 30% en 48%). De

interne-consistentiecoëfficiënten α wijzen op een aanvaardbare tot goede betrouwbaarheid van de schalen voor Turken en Marokkanen. Alleen de schaal voor Negatieve Stereotypering vertoont een zwakke interne samenhang (zie tabel B.1).

In een tweede stap zijn via factoranalyse (PCA met varimaxrotatie) op schaalniveau twee bipolaire tweede-ordefactoren gevonden. In tweede-ordefactoranalyse zijn samengestelde schalen aangevuld met enkelvoudige indicatoren voor persoonlijke en groepsdiscriminatie en voor etnische identificatie en lidmaatschap van etnische organisaties. Deze analyse levert twee bipolaire factoren op die samen 47% van de totale variantie verklaren (zie tabel B.1). De eerste factor verwijst naar percepties van vijandige of vriendelijke etnische relaties. Op deze factor staat de Ervaren discriminatie (zelf en als groep) tegenover Positieve beeldvorming (i.e. ervaren acceptatie, positieve en negatieve stereotypering). De tweede factor contrasteert etnische oriëntaties op de Turkse of Marokkaanse in-group (i.e. etnische identificatie en organisaties) met de sociale integratie in de Nederlandse samenleving (i.e. taal en sociale contacten).

In multiple regressies met religiositeit zijn met het oog op transparantie de vier unipolaire schalen gebruikt voor ervaren discriminatie, beeldvorming, etnische oriëntatie en sociale integratie. Hoewel regressies op bipolaire schalen soortgelijke resultaten opleveren, laten de unipolaire schalen de totale bijdrage van beide polen afzonderlijk zien (zie tabel B.2 en B.3). In de tekst verwijzen de termen ‘beeldvorming’ en ‘etniciteit’ naar beide bipolaire dimensies; de term ‘opvattingen over etnische relaties’ wordt gebruikt om het geheel van alle metingen aan te duiden.

Religieuze beleving is een samengestelde schaal met attitudes ten aanzien van geloofsafval, religieuze partnerkeuze van zoon en dochter en religieuze schoolkeuze (zie hoofdstuk 2). Religieuze participatie is gemeten op basis van het moskeebezoek (van nooit tot wekelijks). Religieuze beleving en participatie zijn opgenomen als afhankelijke variabelen in stapsgewijze lineaire multiple regressies met opvattingen over etnische relaties als verklarende variabelen. Daarbij zijn belangrijke achtergrondkenmerken opgenomen als controlevariabelen, vooral etnische herkomst, sekse, opleidingsniveaus en migratiegeneraties (zie hoofdstuk 2). Model 1 geeft telkens de bruto-effecten van opvattingen over etnische relaties en Model 2 en 3 geven de netto-effecten na controle voor achtergrondkenmerken. Model 2a, b, c en d geven elk afzonderlijk de effecten van etnische oriëntatie, sociale integratie, beeldvorming en ervaren discriminatie (ze zijn dus niet gecontroleerd op onderlinge overlap). In Model 3 ten slotte, worden de vier schalen op gelijke voet opgenomen én gecontroleerd voor achtergrondkenmerken. In Model 4 voor religieuze participatie is ook nog de religieuze beleving toegevoegd als mediërende variabele.

In een laatste stap zijn mediatie en moderatie getoetst (Baron en Kenny 1986). Mediatie verwijst naar mogelijke indirecte effecten van achtergrondkenmerken op religiositeit via de opvattingen over etnische relaties. Om indirecte effecten te toetsen zijn metingen van etniciteit en beeldvorming op hun beurt geregresseerd op centrale achtergrondkenmerken. Er is sprake van mediatie indien significante effec-

ten van achtergrondkenmerken op opvattingen over etnische relaties, en van opvattingen op religiositeit (gedeeltelijk) in de plaats treden van een significant direct effect van achtergrondkenmerken op religiositeit. Moderatie ten slotte heeft specifiek betrekking op mogelijke interacties van opvattingen over etnische relaties met etnische herkomst. Een significante interactie betekent dat de effecten van etniciteit of beeldvorming op religiositeit verschillen voor Turken en Marokkanen. Indien de interactie niet significant is, dan is er geen reden om de crossculturele toepasbaarheid van effecten van etniciteit en beeldvorming te verwerpen. Dat wil zeggen dat alleen de eerste-orde-interacties met etnische herkomst zijn toegevoegd aan Model 3. De coëfficiënten β in tabel B.2 en B.3 geven de hoofdeffecten van opvattingen over etnische relaties en achtergrondkenmerken in modellen zonder interactie-terminen.

4 *Religie, familiewaarden en binding*

In antwoord op de laatste deelvraag naar de normatieve invloed van religie komen in dit hoofdstuk maatschappelijke aspecten van de islam aan bod. Nieuwe analyses op de SPVA 2002 werpen licht op de samenhang tussen religiositeit, waarden en normen. De metingen van waarden en normen vinden plaats in de privé-sfeer van het gezin, al raken zij aan omstreden kwesties, zoals ethische en seksuele tolerantie, op het snijvlak van private en publieke domeinen. Theoretisch gaat het in de eerste plaats om de consequentiële dimensie van religiositeit, of eigenlijk de navolging van religieuze richtlijnen en voorschriften in niet-religieuze levensdomeinen. Een belangrijke implicatie van de secularisatiethese betreft de ontkoppeling van religieuze en niet-religieuze instituties en leefsferen in moderne samenlevingen, met een verminderde invloed van religie tot gevolg. In de tweede plaats komt specifiek met betrekking tot de islam de vraag naar voren naar de veralgemeenbaarheid van modernisering buiten de Westerse (protestants-christelijke) cultuurkring. In paragraaf 4.1 volgt een summier overzicht van de hypothesen die aan de basis liggen van de analyses in dit hoofdstuk.

4.1 *Maatschappelijke invloed van religie*

Theoretische verwachtingen zijn afgeleid uit sociaal-wetenschappelijk onderzoek naar religieuze consequenties en waarden in Europa en daarbuiten (zie deelstudie a voor referenties). De kern van de secularisatiethese betreft het verband tussen structurele veranderingen op samenlevingsniveau en gedragsconsequenties van religie op individueel niveau. Meer in het bijzonder impliceert de functionele differentiatie van kerninstituties in de moderne samenleving dat religie aan maatschappelijke invloed inboet. Bijgevolg zijn normen en waarden in toenemende mate voorwerp van individuele keuze en sociale onderhandeling ten nadele van religieuze richtlijnen. Toch zijn op deze regel ook binnen de christelijke wereld vele uitzonderingen te noemen. Zo stoot de verkaveling van religieuze en seculiere leefsferen op grenzen, wanneer religie verweven is met primaire sociale verbanden en culturele tradities in etnisch-religieuze gemeenschappen. Bovendien is de consequentiële dimensie van religie nog maar weinig onderzocht in niet-christelijke landen en onder niet-christelijke minderheden. De toepasbaarheid van modernisering en secularisatie op islamitische landen en minderheden is dan ook omstreden.

Op basis van de Europese waardesurveys wordt empirische steun gevonden voor de zogenaamde privatiseringstheze. De privatiseringstheze is een nuancering van de algemene secularisatiethese, die stelt dat de maatschappelijke invloed van religie afneemt. Privatisering betekent dat seculier burgerschap in de publieke sfeer van de moderne samenleving hand in hand gaat met het blijvende belang van religie in de

privé-sfeer. Zo blijken kerkelijke christenen gemiddeld genomen conservatiever te zijn dan onkerkelijken en ongelovigen (na controle voor achtergrondkenmerken). Zij houden er meer traditionele familiewaarden op na en zij staan meer afwijzend tegenover liberale opvattingen over seksualiteit en ethische kwesties zoals homofilie, abortus en euthanasie.

Bovendien laat de wereldwaardesurvey 1999-2001 grote cultuurverschillen zien tussen islamitische en historisch-christelijke landen in de privé-sfeer van religie en familiewaarden, ondanks crossculturele convergentie rond democratische waarden in de publieke sfeer. Zo zijn historisch-protestantse landen gemiddeld het meest liberaal en islamitische landen het meest conservatief op het vlak van de gelijkheid tussen man en vrouw, seksuele en ethische tolerantie, en het belang van de godsdienst. Dit cultuurverschil blijft staan na statistische controle voor democratische rechten en economische welvaart op landniveau. Moslims verschillen evenwel niet systematisch van (historische) christenen in hun steun voor democratische idealen en procedures en in hun respect voor de rechtsstaat. Een soortgelijk patroon van selectieve modernisering komt naar voren uit periodieke SPVA-surveys van moslimminderheden in Nederland. Ondanks een grote interne diversiteit als gevolg van acculturatie, zijn Turkse en Marokkaanse familiewaarden ook na controle voor achtergrondkenmerken nog een stuk conservatiever dan de doorsnee autochtone waarden.

Familiewaarden normeren de relaties tussen generaties en tussen de seksen in meer of minder traditionele familiesystemen. Bevindingen uit de waardesurveys moeten daarom worden begrepen vanuit de culturele kenmerken en de sociale functies van Turkse en Marokkaanse familiesystemen. Traditionele patrilineaire en patrilokale familiesystemen in Turkije en Marokko worden gekenmerkt door seksesegregatie en verticale gezagsverhoudingen tussen man en vrouw (Bensalah 1994; Kagitcibasi 1982). Traditionele man-vrouwrelaties staan echter onder druk door ingrijpende maatschappelijke veranderingen in de herkomstlanden. Zo gaan modernisering, verstedelijking en toegang tot onderwijs voor vrouwen gepaard met een toenemende dochtervoorkeur en een meer gelijke intrafamiliale status voor vrouwen (Kagitcibasi 1997). Ook autoritaire opvoedingswaarden in Turkse en Marokkaanse gezinnen passen in een traditioneel familiesysteem, met bindende verplichtingen van volwassen kinderen jegens hun ouders: die zijn afhankelijk van hun volwassen zonen (en schoondochters) voor materiële steun en zorg op hun oude dag (Kagitcibasi 1982). Modernisering gaat echter gepaard met een verminderde materiële afhankelijkheid tussen generaties en een gewijzigd opvoedingspatroon, met meer nadruk op affectieve nabijheid en meer ruimte voor autonomie (Kagitcibasi 1997). Traditionele familiesystemen staan dus onder druk door modernisering, maar zijn tegelijk instrumenteel voor de familiesolidariteit tussen generaties in de migratie (Nauck 1989). In dit spanningsveld treden religieuze instanties op als bewakers van de soci-

ale samenhang en de culturele continuïteit (Göle 1992; Pels 1998; Yalcin-Heckmann 1992).

Zowel de wereldwaardesurveys als de minderhedensurveys vergelijken familiewaarden van moslims en niet-moslims op geaggregeerd niveau. Daarmee is dus nog niet aangetoond dat religie ook op individueel niveau van invloed is op de familiewaarden van moslims. In het verlengde van de privatisering van religie in autochtone populaties wordt verwacht dat meer overtuigde en actieve moslims meer belang hechten aan traditionele familiewaarden, en dat zij minder tolerant zijn ten aanzien van ethische en seksuele vrijheden. Een bijkomende reden voor de verwachting van religieuze normering in moslimgezinnen is de vaststelling van grenzen aan modernisering in islamitische landen en minderheden.

Tot slot kan men zich afvragen of de normatieve invloed van religie op het waardebesef, althans in het privé-domein, zich uitstrekt tot feitelijke gedragskeuzen. Vanuit het perspectief van waardepluralisme zijn verbanden tussen abstracte waarden en concrete keuzen of gedrag-in-een-context niet vanzelfsprekend. Naarmate de normatieve consensus binnen de plurale samenleving afneemt, vereisen gedragskeuzen immers de persoonlijke afweging van verschillende, vaak tegenstrijdige waarden. Kleine variaties in de situatie kunnen dan de balans in één bepaalde richting laten doorslaan. In het licht van de discussie over waarden en gedrag gaan we na of religie ook tot uiting komt in concrete gedragspatronen, zoals de taakverdeling tussen man en vrouw of het geven en ontvangen van steun tussen ouders en (volwassen) kinderen.

In onderzoek naar religieuze socialisatie wordt aangenomen dat religie via de verinnerlijking van congruente waarden en normen van invloed is op moreel gedrag. Maar er is nog een andere manier waarop religie gedrag kan aansturen, die niet of slechts in beperkte mate berust op de socialisatie van waarden. Zo documenteert onderzoek naar religie als sociaal kapitaal de normerende invloed van hechte sociale netwerken binnen de geloofsgemeenschap. Sociaal gedrag is dan meer een kwestie van sociale wederkerigheid en gedeelde normen in de naaste omgeving dan van persoonlijk waardebesef. Bijgevolg kan worden verwacht dat moslims die meer participeren in de religieuze sfeer, ook en vooral in hun gedragspatroon meer voorrang zullen geven aan traditionele familieverplichtingen.

4.2 *Liberalisme, familiewaarden en binding gemeten*

De hypothesen in dit hoofdstuk verwijzen naar 'de invloed van religie' op waarden en gedragskeuzen. Het spreekt vanzelf dat de causale richting van verbanden tussen religie, waarden en gedrag niet unidirectioneel is, en ook niet empirisch beslisbaar

op basis van de beschikbare data (zie bijlage B.2). Causale inferenties zijn dus uitsluitend theoretisch geïnformeerd vanuit de literatuur over consequentiële religiositeit.

Net als in hoofdstuk 3 is gebruikgemaakt van de gewogen data voor Turkse en Marokkaanse 'hoofden van huishoudens' (18 tot 60 jaar) in SPVA 2002. Bijgevolg zijn Turkse en Marokkaanse vrouwen opnieuw (selectief) ondervertegenwoordigd. Een verdere beperking van de SPVA-surveys is het ontbreken van vragen over democratische politieke waarden en opvattingen in de publieke sfeer. De maatschappelijke invloed van religie kan hier dus alleen worden getoetst in de privé-sfeer. Omdat we ook nog niet konden beschikken over een autochtone vergelijkingsgroep in SPVA 2002, blijven de bevindingen over religie en waarden bovendien open voor meer dan één interpretatie.

Ten slotte vraagt een gedegen analyse van de samenhang tussen familiewaarden en gedrag om meer fijnmazige analyses die buiten het bestek van deze beperkte studie vallen. Zo lijkt het raadzaam om associaties met contact en hulp tussen volwassen kinderen en hun ouders te controleren voor geografische nabijheid, al kan de keuze van een dichte of verre woonplek ook mede bepaald zijn door familiewaarden. Vanwege de genoemde beperkingen in de data en de analyses hebben de bevindingen in dit hoofdstuk de status van een eerste aanzet tot meer systematisch onderzoek naar religie, waarden en gedrag in moslimgezinnen.

Vier typen enkelvoudige en samengestelde schalen zijn betrokken in de analyses van de normatieve invloed van religie in de familiale sfeer. De eerste twee typen schalen meten het waardepatroon van Turken en Marokkanen, vooral hun voorkeur voor traditionele familiewaarden en liberale opvattingen. De laatste twee typen meten het patroon van familierelaties, vooral de intergenerationele steun en de taakverdeling tussen man en vrouw. Deze laatste metingen zijn samen met de waardeschalen in de analyses betrokken omdat zij concrete gedragskeuzen dichter benaderen. Tabel C.1 in bijlage C geeft de validiteit en de betrouwbaarheid weer van de samengestelde schalen.

Vragen van het eerste type meten de steun voor traditionele familiewaarden: wie traditionele familiewaarden aanhangt, onderschrijft bindende familieverplichtingen tussen verwanten en verticale gezagsverhoudingen tussen de seksen en generaties. De schalen voor familiewaarden zijn ontleend aan de laatste minderhedenrapportage van het SCP (Dagevos en Schellingerhout 2003). Het gaat om drie valide en betrouwbare samengestelde schalen, Familiezin, Beperkte autonomie van kinderen en Traditionele man-vrouwrollen genoemd. Respondenten gaven hun mening op een vijf-puntsschaal van helemaal oneens tot helemaal eens. Dit deden zij allereerst voor een lijst met negen stellingen over familiezin:

- Kinderen zouden voor hun zieke ouders moeten zorgen.

- Grootouders zouden bereid moeten zijn om regelmatig op kleinkinderen te passen.
- Als je zorgen hebt, hoort je familie je terzijde te staan.
- Problemen bespreek ik liever met mijn familie dan met vrienden.
- Het is heel normaal dat ouders geld geven voor grote uitgaven van volwassen kind.
- Op familieleden moet je altijd kunnen rekenen.
- Kinderen die dichtbij wonen moeten elke week hun ouders bezoeken.
- Familieleden horen voor elkaar klaar te staan ook al vinden ze elkaar niet aardig.
- Ik vertrouw meer op mijn familie dan op mijn vrienden.

Vijf stellingen hebben betrekking op traditionele verhoudingen tussen ouders en kinderen met beperkte ruimte voor autonomie van de kinderen:

- Kinderen kunnen het beste thuis blijven wonen tot zij gaan trouwen.
- Bejaarde ouders moeten bij hun kinderen kunnen inwonen.
- Ouders moeten volwassen kinderen in huis nemen als zij daarom vragen.
- Je moet ouders respecteren ook al verdienen ze dit niet door hun houding of gedrag.
- Bij belangrijke beslissingen horen oudere familieleden meer invloed te hebben.

De laatste vijf stellingen gaan over de voorkeur voor traditionele man-vrouwrollen:

- De man kan het beste de verantwoordelijkheid hebben voor het geld.
- Beslissingen over grote aankopen kan de man het beste nemen.
- De vrouw kan het beste de verantwoordelijkheid voor het huishouden hebben.
- Een opleiding is voor jongens belangrijker dan voor meisjes.
- Later een eigen inkomen hebben is voor jongens belangrijker dan voor meisjes.

De drie schalen voor traditionele familiewaarden vormen samen geen valide tweede-ordefactor, omdat hun onderlinge samenhang verschilt voor Turken en Marokkanen. Daarom zijn zij elk afzonderlijk in verdere analyses betrokken.

Een tweede type vragen is gegroepeerd onder het kopje liberalisme: wie hoog scoort op liberalisme, komt op voor individuele rechten en vrijheden. Meer in het bijzonder zijn vragen voorgelegd over ethische en seksuele tolerantie, vrije partnerkeuze en moderne gezinsvorming. Twee stellingen gaan in tegen seksuele openheid en permissiviteit:

- In Nederland is men veel te open over zaken van seksualiteit.
- In Nederland gaan mannen en vrouwen te vrij, te gemakkelijk met elkaar om.

Beide stellingen vormen een betrouwbare samengestelde schaal Seksuele openheid. Twee andere stellingen vormen enkelvoudige schalen voor Vrije partnerkeuze ('Een kind mag zelf beslissen met wie het wil trouwen') en Euthanasie ('Als iemand niet

lang meer te leven heeft en pijn lijdt, mag hij zelf beslissen over de beëindiging van zijn leven'). Tot slot zijn drie vragen gesteld over gezinsvorming:

- Wat is de goede leeftijd voor een vrouw om te trouwen?
- Wat is de goede leeftijd voor een vrouw om haar eerste kind te krijgen?
- Wat is het beste aantal kinderen voor een gezin?

De drie vragen vormen samen een betrouwbare en valide index van een Modern gezinsideaal (met uitstel van het huwelijk en het moederschap en met minder kinderen). Omdat liberale opvattingen over seksuele vrijheid, partnerkeuze, euthanasie en gezinsvorming geen consistente tweede-ordefactor vormen, worden zij verder afzonderlijk geanalyseerd.

Het derde type vragen betreft de familiale binding, of eigenlijk de feitelijke nabijheid van ouders en hun volwassen kinderen. Voorzover waarden normerend zijn voor gedrag, zou wie traditionele familiewaarden hoog in het vaandel draagt, ook meer blijk moeten geven van daadwerkelijke familiesolidariteit. De vragen over familiebanden vormen drie valide en betrouwbare samengestelde schalen voor Affectieve nabijheid, Contact en Steun tussen ouder en kind. Meer in het bijzonder zijn twee vragen over het contact tussen ouders en kind gescoord op een zeven-puntsschaal van nooit tot dagelijks:

- Hoe vaak heeft u uw kind/uw vader of moeder gezien het laatste jaar?
- Hoe vaak heeft u telefonisch, schriftelijk of via e-mail contact gehad?

Beide vragen vormen een betrouwbare en valide samengestelde index van Contact. Vier vragen peilen naar de regelmaat waarmee ouders en kind elkaar steun geven en van elkaar steun ontvangen:

- Heeft u van uw kind/uw vader of moeder praktische hulp gekregen de laatste drie maanden? (1 = nee, 2 = één enkele keer, 3 = meerdere keren)
- Heeft u van uw kind/uw vader of moeder raad gekregen? (idem)
- Heeft u aan uw kind/uw vader of moeder praktische hulp gegeven? (idem)
- Heeft u aan uw kind/uw vader of moeder raad gegeven? (idem)

De vier vragen vormen een betrouwbare en valide samengestelde index van Steun. Tot slot zijn twee stellingen voorgelegd over het affectieve familieklimaat:

- De banden tussen de leden van mijn familie zijn heel hecht.
- We houden elkaar op de hoogte van belangrijke gebeurtenissen in de familie.

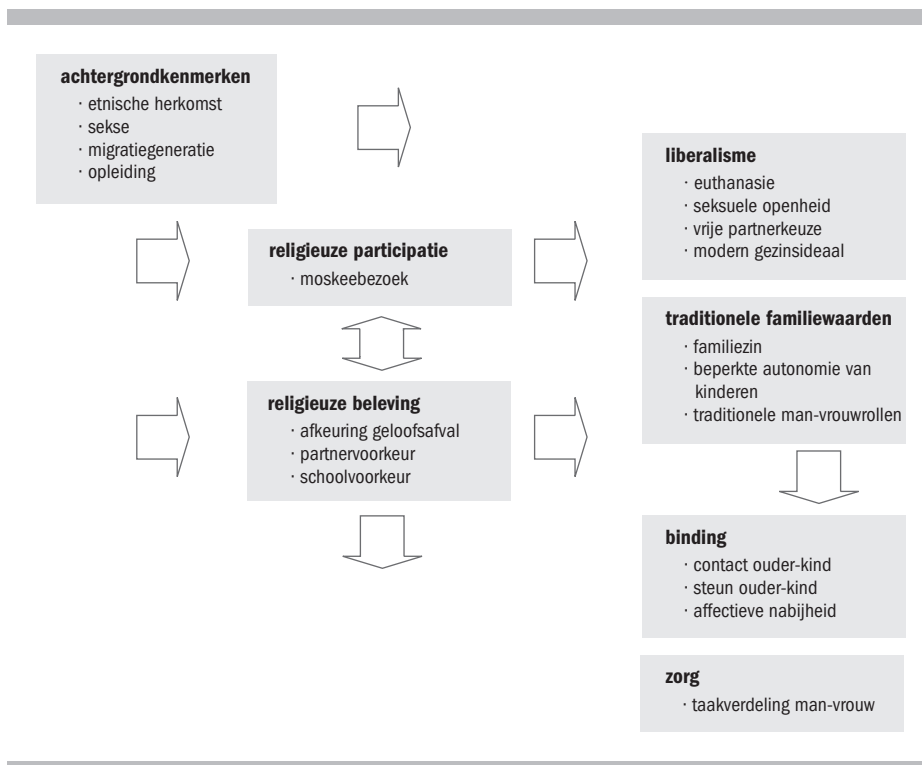
Beide stellingen vormen een betrouwbare en valide samengestelde index van Affectieve nabijheid. De drie samengestelde schalen voor nabijheid, steun en contact vormen samen één tweede-ordefactor Binding.

Het vierde en laatste type vragen betreft de zorgtaken in het gezin en de taakverdeling tussen man en vrouw. Indien waarden richtinggevend zijn voor de feitelijke taakverdeling, moeten moderne waarden over man-vrouwrollen samengaan met een minder strikte sekseverdeling van arbeid en zorgtaken. Concreet is een lijstje met zes taken voorgelegd:

- Zorgen voor kinderen.
(1 = vooral/alleen vader, 2 = beiden, 3 = vooral/alleen moeder)
- Boodschappen doen. (idem)
- Eten koken. (idem)
- Geld verdienen. (1 = vooral/alleen moeder, 2 = beiden, 3 = vooral/alleen vader)
- Geldzaken regelen zoals sparen of lenen. (idem)
- Als een kind ziek thuis is, blijft dan vader of moeder thuis?
(van 1 = altijd vader, via 3 = beiden/geen van beiden, tot 5 = altijd moeder)

Dit lijstje vormt een betrouwbare en valide meting van Zorg op basis van de habituele taakverdeling tussen man en vrouw in het gezin.

Figuur 4.1 Hypothetisch model met invloeden van religieuze participatie en beleving op familiewaarden en familierelaties

De schalen voor traditionele familiewaarden, liberalisme, binding en zorg dienen vervolgens als afhankelijke variabelen in stapsgewijze multiële regressies. Anders dan in de voorgaande hoofdstukken wordt de islambeleving nu opgevat als afhankelijke variabele. Naast de religieuze participatie (i.e. moskeebezoek) is ook de beleving opgenomen als maat van religiositeit (i.e. een negatieve evaluatie van geloofsafval in de samenleving en voorkeur voor islamitische scholen en voor een islamitische partner voor zoon en dochter). Effecten van religiositeit zijn gecontroleerd voor centrale achtergrondkenmerken zoals etnische herkomst, sekse, onderwijsniveau en migratiegeneratie (zie tabel C.2, C.3 en C.4 in bijlage C).

Figuur 4.1 toont de plaats van variabelenclusters in het hypothetische model met invloeden van religieuze participatie en beleving op familiewaarden en familierelaties. In een eerste stap van de analyses is telkens het totaaleffect van religieuze participatie getoetst (Model 1). In een tweede stap is de religieuze beleving toegevoegd als mediërende variabele (Model 2). Zo is nagegaan of religieuze participatie direct of indirect via de subjectieve beleving van invloed is op familiewaarden en -relaties. In modellen met familierelaties ten slotte, zijn in een derde stap familiewaarden opgenomen als mediërende variabelen (Model 3). Zo is getoetst of religie direct of indirect via waarden van invloed is op familierelaties. In een laatste stap is nagegaan of er sprake is van mediatie (indirecte effecten van achtergrondkenmerken) of moderatie (interactie-effecten met etnische herkomst). De schaalconstructie en de stapsgewijze multiële regressies volgen dezelfde logica als in het vorige hoofdstuk (zie bijlage B bij hoofdstuk 3).

4.3 Religieuze effecten in de privé-sfeer

4.3.1 Ethisch en seksueel liberalisme

In de lijn van de privatiseringstheorie wordt verwacht dat ethische en seksuele vrijheden ook in moderne samenlevingen nog voorwerp zijn van religieuze normering. Seksualiteit en gewetensvrijheid liggen immers op het raakvlak van privé en publiek. Bovendien weten we vanuit bevindingen over selectieve modernisering dat de doorsnee moslim zich in seksuele en ethische kwesties conservatiever opstelt dan autochtonen in Nederland. Wat nog niet is aangetoond, is in hoeverre de overwegend conservatieve opstelling van moslims ook op individueel niveau religieus genormeerd is.

Tabel C.2 laat zien dat de persoonlijke religiositeit van Turken en Marokkanen tot op zekere hoogte hun opvattingen over seksuele vrijheden en ethische kwesties voorspelt. Al zijn de netto-effecten van religie niet groot (na controle voor achtergrondkenmerken), toch gaan alle effecten in de verwachte richting. Turken en Marokkanen die nooit of onregelmatig de moskee bezoeken zijn minder gekant tegen euthanasie en seksuele openheid dan hun praktiserende geloofsgenoten.

Tegelijk zijn zij meer gewonnen voor een modern gezinspatroon: zij willen minder jong huwen en wensen ook later en minder kinderen. Ook de netto-effecten van de religieuze beleving lopen in de verwachte richting. Wie minder belang hecht aan de islam, neemt meer liberale standpunten in. Alleen vrije partnerkeuze krijgt evenveel steun ongeacht de persoonlijke religiositeit van Turken en Marokkanen. Het effect van moskeebezoek op liberale waarden verloopt ten dele direct, maar ten dele ook indirect via de subjectieve beleving van religie: wie minder de moskee bezoekt, hecht minder belang aan de islam, en houdt er bijgevolg meer liberale denkbeelden op na.

Globaal ligt de verklarende waarde van modellen met religie en liberalisme wat hoger voor opvattingen over euthanasie en gezinsvorming (resp. 13% en 15%) dan voor vrije partnerkeuze en seksuele vrijheid (resp. 3% en 6%). Omdat over deze laatste kwesties al een behoorlijke culturele consensus bestaat, is de normerende rol van religie hier beperkt. Zo verkiezen de meeste Turken en Marokkanen vrije partnerkeuze, en kan omgekeerd slechts een kleine minderheid begrip opbrengen voor permissieve seksuele mores in Nederland.

Naast de effecten van religie op liberalisme zijn ook nog significante netto-effecten gevonden van onderwijs en etnische herkomst. Zo zijn Turken wat minder gekant tegen euthanasie en tegen een modern gezinsideaal dan Marokkanen. En hoe hoger opgeleid, hoe liberaler moslims denken over euthanasie, seksualiteit, partnerkeuze en gezinsvorming. Vooral hoger onderwijs maakt een (netto)verschil in seksuele en ethische tolerantie. Maar het traditionele gezinsideaal staat al meteen bij de overgang naar secundair onderwijs onder toenemende druk. Het onderwijsniveau is niet alleen direct maar ook indirect, via een verminderde religieuze participatie en beleving, van invloed op liberale waarden: wie meer onderwijs heeft genoten, is doorgaans minder gericht op religie, en heeft bijgevolg minder conservatieve opvattingen.

4.3.2 Traditionele familiewaarden

De privatiseringsthese voorspelt dat wie meer religieus betrokken is, meer vasthoudt aan traditionele familiewaarden. Daarom wordt verwacht dat religieuze Turken en Marokkanen meer zullen ingaan tegen de permissieve opvoeding van kinderen, moderne sekserollen, en lossere familiebanden in Nederland. Uit surveyonderzoek is bekend dat de doorsnee Turk of Marokkaan, meer dan autochtone Nederlanders met een vergelijkbare sociale achtergrond, de nadruk legt op bindende verplichtingen en verticale gezagsverhoudingen in de familiale sfeer. Dit cultuurverschil in waarden roept de vraag op naar de normatieve functie van de islam als bewaker van traditionele familiewaarden.

Tabel C.3 laat netto-effecten zien van de persoonlijke religiositeit op familiewaarden (na controle voor achtergrondkenmerken). Zoals verwacht zijn praktiserende moslims grotere voorstanders van familiesolidariteit, traditionele sekserollen en beperkte autonomie voor kinderen dan hun niet-praktiserende geloofsgenoten. Ook wie subjectief meer betrokken is bij de islam, hangt meer traditionele familiewaarden aan. Opvallend is dat de normatieve invloed van de islam op familiewaarden vooral langs de subjectieve beleving verloopt. Globaal hebben de modellen met religie en familiewaarden een behoorlijke verklarende waarde (van 10% voor familiezin, 18% voor man-vrouwrollen tot 23% voor de autonomie van kinderen).

Naast de effecten van religie doen zich ook significante netto-effecten voor van onderwijs, sekse en etnische herkomst. Zo leidt een hoger onderwijsniveau zowel direct als indirect, via een verminderde religieuze beleving en participatie, tot meer acceptatie van moderne familiewaarden. Vrouwen hebben meer moderne ideeën dan mannen over sekserollen, maar zijn daarom niet minder traditioneel in hun opvattingen over ouder-kindrelaties. En Marokkanen zijn meer nog dan Turken gekant tegen autonomie in de opvoeding van kinderen.

4.3.3 Familiale binding en zorg

In laatste instantie verwijst consequentiële religiositeit naar de gedragsgevolgen van religie voor het dagelijks leven van gelovigen. Volgens de socialisatietheorie draagt religie bij aan de socialisatie van waarden die van binnenuit richting geven aan gedrag. Wie sterk religieus betrokken is, hangt meer traditionele familiewaarden aan, en acht zich bijgevolg ook persoonlijk gebonden door normatieve verplichtingen tussen generaties en man-vrouwrollen. Daarnaast kan religie volgens de sociaal-kapitaaltheorie ook direct van invloed zijn op een traditioneel relatiepatroon tussen de seksen en generaties, namelijk door de externe sociale normering van gedrag in hechte etnisch-religieuze netwerken.

Tabel C.4 toont de netto-effecten van religieuze participatie op de binding tussen ouders en kinderen en op de taakverdeling tussen man en vrouw. Wie vaker de moskee bezoekt, scoort wat hoger op affectieve nabijheid, contact en steun tussen ouders en kind en heeft wat meer voorkeur voor een strikte taakverdeling tussen man en vrouw. Hoewel het totaaleffect van religieuze participatie op familierelaties significant is in de verwachte richting, verdwijnt het effect van participatie in modellen met religieuze beleving. Het netto-effect van religieuze beleving is echter alleen significant voor de taakverdeling tussen man en vrouw. De normerende invloed van religie op de taakverdeling tussen man en vrouw verloopt dus vooral via de subjectieve islambeleving. Samengevat hechten praktiserende moslims net iets meer aan wederzijdse contacten, steun en affectieve nabijheid tussen ouders en kinderen dan hun niet-praktiserende geloofsgenoten. En zij tenderen wat meer naar een traditionele taakverdeling tussen man en vrouw, al is hier vooral de geloofsbeleving van

belang. Deze laatste vaststelling behoeft nuancering in het licht van een significante interactie met etnische herkomst: blijkbaar geldt de associatie tussen islambeleving en man-vrouwrollen vooral voor Turken.

Hoewel de modellen dus enige steun bieden voor de verwachte gedragsgevolgen van religie, is de verklaarde variantie in patronen van familierelaties aan de lage kant (resp. 1% en 10% voor binding en zorg). De belangrijkste vaststelling is wellicht dat alle effecten van religie op familierelaties verdwijnen na toevoeging van familiewaarden aan het model (zie tabel C.4). De normatieve invloed van religie verloopt dus volledig indirect via de religieuze socialisatie van traditionele familiewaarden (zie tabel C.3). Turken en Marokkanen die meer bij de islam betrokken zijn, hechten meer belang aan familiezin, en familiezin bevordert de binding tussen ouders en kind. Omgekeerd gaat minder betrokkenheid bij de islam gepaard met minder familiezin, en bijgevolg lossere banden. Zo ook zijn meer religieuze Turken en Marokkanen vaker voorstander van traditionele sekserollen, naast andere traditionele familiewaarden, en die leggen op hun beurt zorgtaken meer neer bij de vrouw. En omgekeerd hangt wie minder belang hecht aan de islam, meer moderne familiewaarden aan, wat ook tot uiting komt in een minder strikte taakverdeling in het gezin. De toevoeging van familiewaarden verhoogt aanzienlijk de verklarende waarde van de modellen (resp. 7% en 29%), al is de verklaarde variantie in familiale binding nog steeds laag.

Ten slotte verlopen ook de netto-effecten van onderwijs op familierelaties geheel via de socialisatie van moderne familiewaarden (zie Model 3 in tabel C.4). Wie meer onderwijs heeft genoten, heeft meer moderne opvattingen over man-vrouwrollen, en verkiest bijgevolg een minder strikte taakverdeling in het gezin. Er is geen onderwijs-effect op familiale binding.

4.4 Conclusie: religie, waarden en gedrag

Wat leert deze oefening over de normatieve invloed van de islam op het gezinsleven van moslims? De beperkte rol van religie in niet-religieuze domeinen kan worden beschouwd als de kritische toetssteen van de secularisatiethese. Tegelijkertijd zijn er twee goede redenen om te verwachten dat religie wel degelijk van invloed blijft, althans in de privé-sfeer van het gezin. De eerste reden staat bekend als de privatiseringsthese en krijgt steun vanuit surveyonderzoek naar religie en waarden in autochtone populaties. Blijkbaar gaan geloof en kerkgang in Nederland, net zoals in andere Europese landen, nog altijd samen met meer traditionele familiewaarden en minder liberale opvattingen over seksualiteit en ethische kwesties. De tweede reden is de selectieve modernisering van waarden en normen in moslimlanden en -minderheden. Zo wijzen crossnationale waardesurveys en minderhedensurveys op culturele grenzen aan modernisering en acculturatie, die grotendeels lijken samen te vallen

met de scheidslijn tussen publieke en private leefsfieren. Wanneer we bevindingen op individueel niveau en op het niveau van culturele groepen met elkaar in verband brengen, lijkt het aannemelijk dat religie ook in moslimgezinnen een belangrijke rol speelt in de socialisatie van waarden en normen.

De bevindingen bevestigen het verwachte belang van de religieuze socialisatie van waarden en normen in de privé-sfeer van het gezin. Zij laten echter geen uitspraak toe over de normerende rol van religie in de publieke sfeer van politiek en burgerschap, noch over gelijkenissen of verschillen met de normatieve invloed van religie voor autochtone gelovigen. Daarover zijn immers geen vragen gesteld in de SPVA-surveys. Zoals verwacht maakt de islambeleving van Turken en Marokkanen, net zoals de kerkgang van autochtonen, inderdaad het verschil tussen traditionele of moderne familiewaarden, en tussen meer of minder seksuele en ethische tolerantie. In vergelijking met minder godsdienstige moslims zijn moslims die vaker de moskee bezoeken en meer belang hechten aan de islam, meer gekant tegen euthanasie, geboortebeperving, en uitstel van het huwelijk en moederschap voor vrouwen. In dezelfde lijn hechten zij ook meer waarde aan traditionele familiewaarden zoals familiezin, gescheiden man-vrouwrollen en beperkte autonomie voor kinderen.

Tegelijkertijd is de normerende rol van religie echter beperkt. Ten eerste is de invloed van de persoonlijke religiositeit op omstreden kwesties op de grens van privé en publiek zwak. Zo bestaat over de wenselijkheid van vrije partnerkeuze een brede culturele consensus onder Turken en Marokkanen, die weinig van doen heeft met hun islambeleving. Maar vooral wanneer de aandacht wordt verlegd van waarden en normen naar gedragskeuzen, neemt de verklaringskracht van religie gevoelig af. Zo investeren overtuigde en actieve moslims weinig meer in intergenerationele nabijheid en solidariteit dan minder religieuze geloofsgenoten, ook al hechten zij beduidend meer waarde aan familieverplichtingen.

Bovendien is niet alleen religie maar ook onderwijs van invloed op de socialisatie van waarden en normen, en wel in tegengestelde richting. Wie meer onderwijs heeft genoten, houdt er meer liberale opvattingen en meer moderne familiewaarden en relatiepatronen op na. Interessant is ook dat de onderwijsparticipatie van Turken en Marokkanen zowel direct het waardebesef beïnvloedt, als indirect via het verminderde belang van de islam voor wie langer onderwijs heeft genoten.

De conclusie van dit hoofdstuk is tweeledig, voorzover de normatieve invloed van de islam in de familiale sfeer tegelijk aanzienlijk en selectief is. Ondanks beperkingen bevestigt het globale patroon van bevindingen echter heel systematisch de verwachte associaties van religie en traditionele familiewaarden. Traditionele familiewaarden benadrukken seksesegregatie, verticale gezagsverhoudingen en bindende verplichtingen tussen familieleden. Moderne familiewaarden hangen daarentegen nauw

samen met een stijgend onderwijsniveau en tenderen naar individualisering, horizontalisering en een vrijere omgang tussen de seksen.

Concreet heeft religie vooral gevolgen voor man-vrouwrelaties enerzijds, en voor de opvoeding van kinderen anderzijds. Religie speelt een sleutelrol in de bestendiging van traditionele familiesystemen in de migratie, die onder druk staan door modernisering, cultuurcontact, en de toegang van vrouwen tot onderwijs.

Enerzijds zijn overtuigde en actieve moslims minder gewonnen voor moderne man-vrouwrelaties dan hun minder religieuze geloofsgenoten. Niet alleen zijn zij meer gekant tegen een modern gezinsideaal: zij zijn vaker tegen geboortebeperving en tegen uitstel van het huwelijk en het moederschap voor vrouwen. Zij zijn ook meer voorstander van traditionele sekserollen en zij verkiezen een traditionele taakverdeling in het gezin: zo vinden zij onderwijs en betaalde arbeid gemiddeld minder belangrijk voor vrouwen dan voor mannen, leggen zij zorgtaken in het gezin meer bij de vrouw, en financiële beslissingen meer bij de man. In de migratiecontext wordt het traditionele familiesysteem langs mannelijke lijn instrumenteel bestendigd en religieus gelegitimeerd. In het bijzonder voor vrouwen heeft de religieuze socialisatie van traditionele waarden daarom heel concrete gedragsimplicaties. Religie beperkt immers de keuzeruimte van vrouwen om huwelijk en gezinsvorming uit te stellen en om arbeid en zorg te combineren. Daar staat tegenover dat de vrijheid van partnerkeuze althans in principe een verworvenheid lijkt, waarop religie een verwaarloosbare invloed heeft. Een kanttekening bij deze bevindingen is dat alleen 'hoofden van huishoudens' bevroegd zijn. Daarom geven de analyses geen representatief beeld van de opvattingen van Turkse en Marokkaanse vrouwen over religie en man-vrouwrelaties.

Anderzijds hebben religieuze moslims ook meer traditionele opvattingen over ouder-kindrelaties dan minder religieuze geloofsgenoten. Zo hechten zij in de opvoeding van kinderen meer belang aan de autoriteit van ouders en ouderen, en leggen zij bijgevolg minder nadruk op de autonomie van kinderen. Dit patroon van opvoedingswaarden strookt met de bindende verplichtingen van volwassen kinderen jegens hun ouders in traditionele familiesystemen in Turkije en Marokko. In de migratiesituatie staat de traditionele familiesolidariteit tussen generaties onder druk en wordt religie ingeroepen als versterking van het ouderlijke gezag. In lijn met traditionele intergenerationele verplichtingen vinden godsdienstige moslims vaker dat kinderen bij hun ouders moeten wonen tot zij trouwen en dat kinderen zorg moeten dragen voor hun bejaarde ouders. Opvallend is echter wel dat de waardering van moslims voor intergenerationele verplichtingen niet zo'n goede voorspeller is van feitelijke verschillen in familiesolidariteit. Jammer genoeg geven de antwoorden van 'hoofden van huishoudens' geen representatief beeld van het intergenerationeel investeringspatroon van Turkse en Marokkaanse vrouwen.

Bijlage C Bijlage bij hoofdstuk 4

Tabel C.1 Familiewaarden en binding: vragen, antwoordcategorieën, betrouwbaarheid en validiteit (interne consistenties α en ladingen λ in principale-componentenanalyse met varimaxrotatie)

variabelen en items SPVA 2002 ('hoofden van huishoudens')	% verkl. var./ λ	α Turk	α Marok.
<i>liberalisme</i>			
seksuele openheid (van 1 = helemaal eens tot 5 = helemaal oneens)	75,9%	,71	,78
- in Nederland gaan mannen en vrouwen te makkelijk, te vrij met elkaar om (-)	0,88	(n=2)	(n=2)
- in Nederland is men veel te open over zaken van seksualiteit (-)	0,88		
vrije partnerkeuze (van 1 = helemaal oneens tot 5 = helemaal eens)			
- een kind mag zelf beslissen met wie het wil trouwen	-	-	-
modern gezinsideaal	68,7%	,61	,66
- goede leeftijd voor vrouw om te trouwen? (van jonger naar ouder gescoord)	0,99	(n=3)	(n=3)
- goede leeftijd om het eerste kind te krijgen? (idem)	0,99		
- beste aantal kinderen voor een gezin? (van veel naar geen gescoord)	0,33		
euthanasie (van 1 = helemaal oneens tot 5 = helemaal eens)			
- als iemand niet lang meer te leven heeft en pijn lijdt, mag hij zelf beslissen over de beëindiging van zijn leven	-	-	-
<i>familiewaarden</i>			
familiezin (van 1 = helemaal oneens tot 5 = helemaal eens)	39,8%	,79	,82
- kinderen zouden voor hun zieke ouders moeten zorgen	0,60	(n=9)	(n=9)
- grootouders zouden bereid moeten zijn om regelmatig op kleinkinderen te passen	0,44		
- als je zorgen hebt, hoort je familie je terzijde te staan	0,72		
- problemen bespreek ik liever met mijn familie dan met vrienden	0,67		
- het is heel normaal dat ouders geld geven voor grote uitgaven van volwassen kind	0,61		
- op familieleden moet je altijd kunnen rekenen	0,68		
- kinderen die dichtbij wonen moeten elke week hun ouders bezoeken	0,65		
- familieleden horen voor elkaar klaar te staan ook al vinden ze elkaar niet aardig	0,66		
- ik vertrouw meer op mijn familie dan op mijn vrienden	0,63		
beperkte autonomie van kinderen (idem)	43,0%	,67	,65
- kinderen kunnen het beste thuis blijven wonen tot zij gaan trouwen	0,71	(n=5)	(n=5)
- bejaarde ouders moeten bij hun kinderen kunnen inwonen	0,70		
- ouders moeten volwassen kinderen in huis nemen als zij daarom vragen	0,64		
- je moet ouders respecteren ook al verdienen ze dit niet door hun houding of gedrag	0,60		
- bij belangrijke beslissingen horen oudere familieleden meer invloed te hebben	0,62		
traditionele man-vrouwrollen (idem)	49,6%	,74	,75
- de man kan het beste de verantwoordelijkheid hebben voor het geld	0,81	(n=5)	(n=5)
- beslissingen over grote aankopen kan de man het beste nemen	0,78		
- de vrouw kan het beste de verantwoordelijkheid over het huishouden hebben	0,62		
- een opleiding is voor jongens belangrijker dan voor meisjes	0,62		
- later een eigen inkomen hebben is voor jongens belangrijker dan voor meisjes	0,66		

variabelen en items SPVA 2002 ('hoofden van huishoudens')	% verkl. var./λ	α Turk	α Marok.
<i>binding</i>			
contact tussen ouders en kind	72,9%	,61	,60
- hoe vaak heeft u uw kind/uw vader of moeder gezien het laatste jaar? (van 1 = nooit tot 7 = dagelijks)	0,85	(n=2)	(n=2)
- hoe vaak heeft u telefonisch of schriftelijk of via e-mail contact gehad? (idem)	0,85		
steun tussen ouders en kind	62,3%	,79	,80
- heeft u van uw kind/uw vader of moeder praktische hulp gekregen de laatste 3 maanden? (1 = nee, 2 = één enkele keer, 3 = meerdere keren)	0,77	(n=4)	(n=4)
- heeft u van uw kind/uw vader of moeder raad gekregen? (idem)	0,78		
- heeft u aan uw kind/uw vader of moeder praktische hulp gegeven? (idem)	0,82		
- heeft u aan uw kind/uw vader of moeder raad gegeven? (idem)	0,79		
affektieve nabijheid	82,8%	,80	,78
- de banden tussen de leden van mijn familie zijn heel hecht	0,91		
- we houden elkaar op de hoogte van belangrijke gebeurtenissen in de familie	0,91		
<i>zorg</i>			
man-vrouwtaakverdeling	34,8%	,54	,52
- als een kind ziek thuis is, blijft dan vader of moeder thuis indien beiden een baan? (van 1 = altijd vader, via 3 = beiden/geen van beiden, tot 5 = altijd moeder)	0,52	(n=6)	(n=6)
- zorgen voor kinderen (1 = vooral/alleen vader, 2 = beiden, 3 = vooral/alleen moeder)	0,65		
- boodschappen doen (idem)	0,17		
- eten koken (idem)	0,70		
- geld verdienen (-) (1 = vooral/alleen moeder, 2 = beiden, 3 = vooral/alleen vader)	0,77		
- geldzaken regelen zoals sparen of lenen (-) (idem)	0,54		

a Voor meer achtergrond bij de schaalconstructie, zie Dagevos en Schellingerhout (2003). Alle ladingen en verklaarde varianties verwijzen naar eerste-ordefactoren op itemniveau. Er konden geen gemeenschappelijke tweede-ordefactoren worden gevormd voor Turken en Marokkanen, behalve één tweede-ordefactor Binding met contact, steun en affectieve nabijheid.

Tabel C.2 Effecten van religieuze participatie en beleving op ethisch en seksueel liberalisme voor Turken en Marokkanen (stapsgewijze lineaire regressies SPVA 2002, hoofden van huishoudens)

ethisch en seksueel liberalisme	euth. model 1	euth. model 2	partner-keuze model 1	partner-keuze model 2	seks. openh. model 1	seks. openh. model 2	modern gezin model 1	modern gezin model 2
religiositeit								
- participatie	-0,18***	-0,12***	-0,09**	-0,07	-0,14***	-0,08*	-0,18***	-0,13***
moskeebezoek								
- beleving		-0,19***		-0,05		-0,19***		-0,14***
<i>achtergrondkenm.</i>								
etnische groep								
- Marokkanen	-0,26***	-0,23***	0,03	0,04	-0,02	0,01	-0,21***	-0,18***
- Turken (ref)	-	-	-	-	-	-	-	-
seks								
- man	-0,00	-0,01	-0,05	-0,05	0,01	0,01	0,07*	0,07
- vrouw (ref)	-	-	-	-	-	-	-	-
opleiding								
- tertiair	0,07*	0,04	0,12***	0,12***	0,10***	0,07*	0,19***	0,16***
- hoger secundair	0,05	0,04	0,02	0,01	0,07*	0,06	0,12***	0,11***
- lager secundair	0,05	0,04	0,04	0,03	0,03	0,02	0,11***	0,10***
- primair/geen (ref)	-	-	-	-	-	-	-	-
generatie								
- 2e generatie	0,03	0,03	0,04	0,04	0,01	0,01	0,04	-0,04
- tussengeneratie	0,03	0,04	0,03	0,03	-0,01	-0,00	0,06	-0,06
- partners	0,02	0,02	-0,00	-0,00	0,05	0,05	-0,01	0,01
- 1e gen > 80	-0,01	-0,01	0,07	0,07	0,04	0,04	0,02	-0,02
- 1e gen < 81 (ref)	-	-	-	-	-	-	-	-
verklaarde variantie								
- aangepaste R ² =	0,10	0,13	0,03	0,03	0,03	0,06	0,13	0,15
- N	1537	1537	1547	1547	1542	1542	1558	1558
- Df	10	11	10	11	10	11	10	11
- F	17,69***	20,83***	5,15***	4,86***	5,96***	9,58***	24,23***	24,54***

* p < 0,01 ** p < 0,001 *** p < 0,0001.

Tabel C.3 Effecten van religieuze participatie en beleving op de familiewaarden van Turken en Marokkanen (stapsgewijze lineaire regressies SPVA 2002, hoofden van huishoudens)

familiewaarden	familiezin model 1	familiezin model 2	tradit. m.-v. rollen model 1	tradit. m.-v. rollen model 2	bep. aut. kinderen model 1	bep. aut. kinderen model 2
religiositeit						
- participatie	0,16***	0,08*	0,20***	0,13***	0,18***	0,06
- moskeebezoek						
- beleving		0,25***		0,24***		0,36***
<i>achtergrondkenm.</i>						
etnische groep						
- Marokkanen	0,05	0,01	-0,02	-0,05	0,18***	0,12***
- Turken (ref)	-	-	-	-	-	-
sekse						
- man	-0,04	-0,03	0,11***	0,11***	0,03	0,04
- vrouw (ref)	-	-	-	-	-	-
opleiding						
- tertiair	-0,09**	-0,05	-0,20***	-0,17***	-0,18***	-0,12***
- hoger secundair	-0,12***	-0,11***	-0,16***	-0,15***	-0,19***	-0,17***
- lager secundair	-0,08*	-0,06	-0,08*	-0,06	-0,11***	-0,08***
- primair/geen (ref)	-	-	-	-	-	-
generatie						
- 2e generatie	0,08	0,08	-0,06	-0,06	0,03	0,03
- tussengeneratie	0,04	0,03	-0,00	-0,01	0,03	0,02
- partners	0,02	0,02	0,05	0,05	0,03	0,03
- 1e gen < 80	0,05	0,05	-0,03	-0,03	0,02	0,02
- 1e gen > 81 (ref)	-	-	-	-	-	-
verklaarde variantie						
- aangepaste R ² =	0,05	0,10	0,13	0,18	0,12	0,23
- N	1864	1864	1554	1554	1551	1551
- Df	10	11	10	11	10	11
- F	8,71***	15,72***	24,28***	30,81***	22,29***	40,97***

* p < 0,01 ** p < 0,001 *** p < 0,0001.

Tabel C.4 Effecten van religieuze participatie en beleving op familiale binding en zorg bij Turken en Marokkanen (stapsgewijze lineaire regressies SPVA 2002, hoofden van huishoudens)

familiale binding en taken	binding model 1	binding model 2	binding model 3	trad. taakverdeling model 1	trad. taakverdeling model 2	trad. taakverdeling model 3
religiositeit						
- participatie	0,08*	0,06	0,04	0,14***	0,06	-0,1
moskeebezoek						
- beleving		0,07	0,03		0,23***	0,07
familiewaarden						
- familiezin			0,30***			0,13***
- man-vrouw rollen			-0,01			0,42***
- autonomie kind			-0,08			0,09**
<i>achtergrondkenmerken</i>						
etnische groep						
- Marokkanen	0,04	0,03	0,04	0,01	-0,02	-0,01
- Turken (ref)	-	-	-	-	-	-
sekse						
- man	-0,05	-0,05	-0,03	-0,01	0,00	-0,05
- vrouw (ref)	-	-	-	-	-	-
opleiding						
- tertiair	0,01	0,02	0,02	-0,13***	-0,09***	-0,01
- hoger secundair	0,01	0,01	0,03	-0,15***	-0,14***	-0,04
- lager secundair	0,04	0,04	0,05	-0,08*	-0,06	-0,02
- primair/geen (ref)	-	-	-	-	-	-
generatie						
- 2e generatie	0,02	0,01	-0,00	-0,05	-0,04	-0,03
- tussengeneratie	0,02	-0,03	0,01	-0,04	-0,04	-0,05
- partners	-0,03	-0,01	-0,04	0,01	0,01	-0,02
- 1e gen < 80	-0,01	0,07	-0,03	-0,02	-0,01	-0,01
- 1e gen > 81 (ref)	-	-	-	-	-	-
verklaarde variantie						
- aangepaste R ² =	0,003	0,006	0,069	0,053	0,097	0,291
- N	1855	1855	1855	1555	1555	1555
- Df	10	11	14	10	11	14
- F	1,46***	1,86***	8,77***	9,41***	15,40***	44,21***

* p < 0,01 ** p < 0,001 *** p < 0,0001.

Literatuur

- AIVD (2002). *Rekrutering in Nederland voor de Jihad: van incident naar trend*. Den Haag: ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.
- AIVD (2003). *Terrorisme/Tegenkrachten bij integratie*. In: *Jaarverslag 2002* (p. 9-50). Den Haag: ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.
- Baron, R.M. en Kenny D. (1986). The moderator-mediator variable distinction in psychosocial research: conceptual, strategic and statistical considerations. *Journal of Personality and Social Psychology* 53, p. 1173-1183??.
- Bensalah, N. (1994). *Familles turques et maghrébines d'aujourd'hui*. Paris: Maisonneuve et Larose.
- Buijs, F.J. en J. Rath (2002). *Muslims in Europe: The state of research*. New York: Russell Sage Foundation.
- Cox, D.R. en N. Wehrmuth (2001). Some statistical aspects of causality. *European Sociological Review* 17 (1), p. 65-74.
- Dagevos, J., M. Gijsberts en C. van Praag (2003). *Rapportage minderheden 2003*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dagevos J. en R. Schellingerhout (2003). Sociaal-culturele integratie: contacten, cultuur en oriëntatie op de eigen groep. In: J. Dagevos, M. Gijsberts en C. van Praag (eds), *Rapportage minderheden 2003* (p. 317-362). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Gijsberts, M. et al. (2004). *Emancipatie in estafette: De positie van allochtone vrouwen*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Goldthorpe, J.H. (2001). Causation, statistics, and sociology. *European Sociological Review* 17 (1), p. 1-20.
- Göle, N. (1992). *Musulmanes et modernes*. Paris: La Découverte.
- Houtkoop, H. en J. Veenman (red.) (2002). *Interviewen in de multiculturele samenleving*. Assen: Van Gorcum.
- Jansen, M. (2002). *Waardeoriëntaties en partnerrelaties: Een panelstudie naar wederzijdse invloeden*. Universiteit Utrecht: ICS Dissertation Series.
- Kagitcibasi, C. (ed.) (1982). *Sex roles, family and community in Turkey*. Bloomington: Indiana University Press.
- Kagitcibasi, C. (1997). *Human development across cultures: A view from the other side*. Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- King, G., R.O. Keohane en S. Verba (1994). *Designing social inquiry*. Princeton: Princeton University Press.
- Lubbers, M. (2001). *Exclusionistic electorates*. Nijmegen: Katholieke Universiteit Nijmegen.
- Martens, E. (1998). *Technische nota SPVA 1998*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Nauck, B. (1989). Intergenerational relationships in families from Turkey and Germany. *European Sociological Review* 5 (3), p. 251-274.
- Pels, T. (1998). *Opvoeding in Marokkaanse gezinnen in Nederland*. Assen: Van Gorcum.
- Phalet, K., C. van Lotringen en H. Entzinger (2000). *Islam in de multiculturele samenleving*. Utrecht: Ercomer Report 2000/1.
- Praag C.S. van (2003). *Wederzijdse beeldvorming*. In: J. Dagevos, M. Gijsberts en C. van Praag (red.), *Rapportage minderheden 2003* (p. 363-392). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Sunier, T. (1996). *Islam in beweging*. Amsterdam: Spinhuis.
- Tapper, R. (1991). *Islam in modern Turkey*. London: Tauris.
- TK (2002-2003). *Bestrijding internationaal terrorisme*. Brief van de minister van Justitie 27 925, nr. 86.
- Tozy, M. (1999). *Monarchie et islam politique au Maroc*. Paris: Presses de Sciences Po.

- Tubergen, F. van (2003). Religieuze participatie en geloof van immigranten in Nederland. *Mens en Maatschappij* 78, p. 331-354.
- Waardenburg, J.D. (2001). *Institutionele vormgeving van de Islam in Nederland gezien in Europees perspectief*. Den Haag: Wetenschappelijk Raad voor het Regeringsbeleid.
- Yalcin-Heckmann, L. (1992). *Religiöse Sozialisation junger türkische Muslime in der BDR*. Bamberg: University of Bamberg Press.

Publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau

Werkprogramma

Het Sociaal en Cultureel Planbureau stelt elke twee jaar zijn Werkprogramma vast. De tekst van het lopende programma (2004-2005) is te vinden op de website van het scp: www.scp.nl. Het Werkprogramma is rechtstreeks te bestellen bij het Sociaal en Cultureel Planbureau.

ISBN 90-377-0165-5

SCP-publicaties

Onderstaande lijst bevat een selectie van publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau. Deze publicaties zijn verkrijgbaar bij de boekhandel. Een complete lijst is te vinden op de website van het scp: www.scp.nl

Sociale en Culturele Rapporten

Sociaal en Cultureel Rapport 1998. ISBN 90-5749-114-1

Sociaal en Cultureel Rapport 2000. ISBN 90-377-0015-2

Sociaal en Cultureel Rapport 2002. De kwaliteit van de quartaire sector. ISBN 90-377-0106-x

The Netherlands in a European Perspective. Social & Cultural Report 2000. ISBN 90-377-0062 4
(English edition 2001)

Nederlandse populaire versie van het SCR 1998

Een kwart eeuw sociale verandering in Nederland; de kerngegevens uit het Sociaal en Cultureel Rapport.
Carlo van Praag en Wilfried Uitterhoeve. ISBN 90-6168-662-8

Engelse populaire versie van het SCR 1998

25 Years of Social Change in the Netherlands; Key Data from the Social and Cultural Report. Carlo van Praag and Wilfried Uitterhoeve. ISBN 90-6168-580-x

Nederlandse populaire versie van het SCR 2000

Nederland en de anderen; Europese vergelijkingen uit het Sociaal en Cultureel Rapport 2000.
Wilfried Uitterhoeve. ISBN 90-5875-141-4

SCP-publicaties 2002

2002/2 Van huis uit digitaal. Verwerving van digitale vaardigheden tussen thuismilieu en school (2002).
ISBN 90-377-0089-6

2002/3 Voortgezet onderwijs in de jaren negentig (2002). ISBN 90-377-0072-1

2002/4 Boek en markt. Effectiviteit en efficiëntie van de vaste boekenprijs (2002) ISBN 90-377-0095-0

2002/5 Zekere banden. Sociale cohesie, leefbaarheid en veiligheid (2002). ISBN 90-377-0076-4

2002/6 Niet-stemmers. Een onderzoek naar achtergronden en motieven in enquêtes, interviews en focus-
groepen (2002). ISBN 90-377-0098-5

2002/7 Zelfbepaalde zekerheden. Individuele keuzevrijheid in de sociale verzekeringen: draagvlak, benut-
ting en determinanten (2002). ISBN 90-377-0088-8

2002/8 E-cultuur. Een empirische verkenning (2002). ISBN 90-377-0092-6

2002/9 Taal lokaal. Gemeentelijk beleid onderwijs in allochtone levende talen (OALT) (2002).
ISBN 90-377-0090-x

2002/10 Rapportage gehandicapten 2002. Maatschappelijke positie van mensen met lichamelijke beper-
kingen of verstandelijke handicaps (2002). ISBN 90-377-0104-3

- 2002/13 *Emancipatiemonitor 2002*. ISBN 90-377-0110-8
 2002/14 *Ouders bij de les. Betrokkenheid van ouders bij de school van hun kind (2002)*.
 ISBN 90-377-0091-8
 2002/16 *Rapportage Jeugd 2002 (2003)*. ISBN 90-377-0111-6

SCP-publicaties 2003

- 2003/1 *Mantelzorg. Over de hulp van en aan mantelzorgers (2003)*. ISBN 90-377-0112-4
 2003/4 *Rapportage Sport 2003 (2003)*. ISBN 90-377-0109-4
 2003/5 *Trouwen over de grens. Achtergronden van partnerkeuze van Turken en Marokkanen (2003)*.
 ISBN 90-377-0087-x
 2003/8 *De meerkeuzemaatschappij. Facetten van de temporale organisatie van verplichtingen en voorzie-
 ningen (2003)*. ISBN 90-377-0113-2
 2003/11 *De uitkering van de baan. Reïntegratie van uitkeringsontvangers: ontwikkelingen in de periode
 1992-2002 (2003)*. ISBN 90-377-0094-2
 2003/12 *De sociale staat van Nederland 2003 (2003)*. ISBN 90-377-0138-8
 2003/13 *Rapportage minderheden 2003. Onderwijs, arbeid en sociaal-culturele integratie (2003)*.
 ISBN 90-377-0139-6
 2003/16 *Profijt van de overheid. De personele verdeling van gebonden overheidsuitgaven en -inkomsten in
 1999 (2003)*. ISBN 90-377-0070-5
 2003/17 *Armoedemonitor 2003 (2003)*. ISBN 90-377-0140-x

SCP-publicaties 2004

- 2004/4 *Zorg en wonen voor kwetsbare ouderen. Rapportage ouderen 2004 (2004)*.
 ISBN 90-377-0156-6
 2004/6 *The poor side of the Netherlands Results from the Dutch 'Poverty Monitor', 1997-2003 (2004)*.
 ISBN 90-377-0183-3

Onderzoeksrapporten 2002

- 2002/1 *Onbetaalde arbeid op het spoor (2002)*. ISBN 90-377-0073-x
 2002/12 *De werkelijkheid van de Welzijnswet (2002)*. ISBN 90-377-0116-7
 2002/15 *De vierde sector. Achtergrondstudie quartaire sector (2002)*. ISBN 90-377-0093-4

Onderzoeksrapporten 2003

- 2003/2 *Beter voor de dag. Evaluatie van de stimuleringsmaatregel Dagindeling (2003)*.
 ISBN 90-377-0124-8
 2003/3 *Inkomen verdeeld (2003)*. ISBN 90-377-0074-8
 2003/6 *Vragen om hulp. Vraagmodel verpleging en verzorging (2003)*. ISBN 90-377-0114-0
 2003/7 *Vragen om hulp. Vraagmodel verpleging en verzorging. Samenvatting van het onderzoeksrapport
 (2003)*. ISBN 90-377-0133-7
 2003/9 *Maten voor gemeenten 2003 (2003)*. ISBN 90-377-0134-5
 2003/10 *Het gemeentelijk onderwijsachterstandenbeleid halverwege de eerste planperiode (1998-2002)
 (2003)*. ISBN 90-377-0054-3
 2003/14 *Mobiel in de tijd. Op weg naar de auto-afhankelijke maatschappij, 1975-2000 (2003)*.
 ISBN 90-377-0125-6
 2003/15 *Beleid in de groei. Voortgang en uitkomsten van het lokale jeugdbeleid (2003)*.
 ISBN 90-377-0058-6

Onderzoeksrapporten 2004

- 2004/1 *Emancipatie in estafette. De positie van vrouwen uit etnische minderheden (2004)*.
 ISBN 90-377-0162-0

- 2004/2 De moraal in de publieke opinie. Een verkenning van 'normen en waarden' in bevolkingsenquêtes (2004). ISBN 90-377-0163-9
- 2004/3 Werkt verlof? Het gebruik van regelingen voor verlof en aanpassing van arbeidsduur (2004). ISBN 90-377-0144-2
- 2004/5 Maten voor gemeenten 2004 (2004). ISBN 90-377-0179-5
- 2004/9 Moslim in Nederland. Een onderzoek naar de religieuze betrokkenheid van Turken en Marokkanen. Samenvatting (2004). ISBN 90-377-0176-0

Werkdocumenten (rechtstreeks te verkrijgen bij het SCP)

- 79 Sociale cohesie en sociale infrastructuur (2002)
- 80 Gemeentelijk ramingsmodel kinderopvang (2002). ISBN 90-377-0108-6
- 81 Modelleren van de gehandicaptenzorg (2001)
- 82 Verslaglegging van de modellering van de geestelijke gezondheidszorg (2002). ISBN 90-377-0099-3
- 83 Verslaglegging van de modellering van de gehandicaptenzorg (2002). ISBN 90-377-0100-0
- 84 Cultuur op het web. Het informatieaanbod op websites van musea en theaters (2002). ISBN 90-377-0101-9
- 85 Intramurale AWBZ-voorzieningen. Achtergronden bij gebruik en eigen bijdragen (2002). ISBN 90-377-0102-7
- 86 Memorandum quartaire sector 2002-2006 (2002). ISBN 90-377-0103-5
- 87 Naar een agenda voor de jeugd. Voorstellen voor een positief lokaal jeugdbeleid (2002). ISBN 90-377-0105-1
- 88 Kenniscentra in Nederland. Een inventariserend onderzoek naar kenmerken engroei van het aantal kenniscentra (2002). ISBN 90-377-0122-1
- 89 Modelleren van de care-sectoren in het Ramingsmodel Zorg (2003). ISBN 90-377-0123-x
- 90 Sociale activering. Een brug tussen uitkering en betaald werk (2003). ISBN 90-377-0127-2
- 91 Het sociale draagvlak voor de quartaire sector, 1970-2000 (2003). ISBN 90-377-0131-0
- 92 De vaststelling van de kerkelijke gezindte in enquêtes (2003). ISBN 90-377-0136-1
- 93 Midden in de media (2003). ISBN 90-377-0130-2
- 94 Ontwikkeling in het lokaal vrijwilligersbeleid (2003). ISBN 90-377-0137-x
- 95 Voorstel voor de toekomstige ontwikkeling van de landelijke jeugdmonitor (2004). ISBN 90-377-0167-1
- 96 Nieuwe baan of nieuwe functie? Een studie naar de beloning van externe en interne mobiliteit (2004). ISBN 90-377-0172-8
- 98 Landelijk ramingsmodel kinderopvang 2002-2010 (2003) ISBN 90-377-0148-5
- 99 Sociale uitsluiting. Een conceptuele en empirische verkenning (2003). ISBN 90-377-0154-x
- 100 Het Nationale scholierenonderzoek (NSO) en het Health Behaviour in School-aged Children-onderzoek (HBSC) vergeleken (2004). ISBN 90-377-0150-7
- 101 Schalen van fysieke en psychosociale beperkingen. Het meten van hulpbehoefte bij de indicatiestelling verpleging en verzorging (2003). ISBN 90-377-0151-5
- 102 Vertrouwen in de rechtspraak; theoretische en empirische verkenningen voor een monitor (2004). ISBN 90-377-0164-7
- 103 Bindingsloos of bandeloos. Normen, waarden en individualisering (2004). ISBN 90-377-0169-8
- 104 De veeleisende samenleving. De sociaal-culturele context van psychische vermoeidheid (2004). ISBN 90-377-0170-1
- 105 Cijferrapport allochtone ouderen (2004). ISBN 90-377-0171-x
- 106 Moslim in Nederland. Een onderzoek naar de religieuze betrokkenheid van Turken en Marokkanen. ISBN 90-377-0178-7 (set, 6 delen)

Overige publicaties

Particulier initiatief en publiek belang (2002). ISBN 90-377-0086-1

Uitgewerkt! (2002). ISBN 90-377-0085-3

De oplossing van de civil society (2002). ISBN 90-377-0107-8

Leeft Europa wel? Een verkenning van de Europese Unie in de publieke opinie en het onderwijs (2002). ISBN 90-377-0117-5

De veeleisende samenleving. Psychische vermoeidheid in een veranderde sociaal-culturele context (2002). ISBN 90-377-0119-1

Armoedebericht 2002 (2002). ISBN 90-377-0121-3

Kijken naar gevaren. Over maatschappelijke percepties van externe veiligheid (2002). ISBN 90-377-0120-5

Tijdverschijnselen. Impressies van de vrije tijd (2003). ISBN 90-377-0135-3

Mantelzorg in getallen (2003). ISBN 90-377-0146-9

Berichten uit het vyvarium (2003). ISBN 90-377-0149-3

Autochtone achterstandsleerlingen: een vergeten groep (2003). ISBN 90-377-0153-1

Hollandse taferelen (2004). Nieuwjaarsuitgave 2004. ISBN 90-377-0155-8

Social Europe. European Outlook 1. Annex to the 'State of the Union 2004' (2004). ISBN 90-377-0145-0

Does Leave Work? Summary (2004). ISBN 90-377-0182-5